

כלכלה מקומית מקיימת

אסטרטגיה לשינוי חברתי

ציונות 2000
לאחריות חברתית

שטתיל
Shatil شتيل

שתיל - שירותי תמיכה וייעוץ
לקידום שינוי חברתי מיסודה
של הקרן החדשה לישראל.

כלכלה מקומית מקיימת

אסטרטגיה לשינוי חברתי

רשימת הכותבים:

גילי ברוך, ערן בוכלצב, מתן גולן,
אורי פינטו, תיקווה עברון, רייפי גולדמן,
ערן דורון, גליה פיט

עריכה: מאירה הנסון

נובמבר 2011

תוכן העניינים

3	מפיתוח הנגב לפיתוח בנגב: כיצד נולדה החוברת?
5	אודות השותפים לכתיבה
7	מבוא: כלכלה מקומית מקיימת - עבור מי ועבור מה?
14	פרק 1: מיפוי ברוח כלכלה מקומית מקיימת
20	פרק 2: רישות ועבודת תכלול
27	פרק 3: מקומה של מנהיגות בגישת הכלכלה המקומית המקיימת
32	פרק 4: התארגנות קואופרטיבית
36	פרק 5: אדום וירוק - תעסוקה הוגנת וכלכלה מקומית מקיימת
41	פרק 6: מימון והתנהלות פיננסית אלטרנטיבית במסגרת כלכלה מקומית מקיימת
48	פרק 7: קידום כלכלה מקומית - הצעות למדיניות
54	פרק 8: מדדים חלופיים לפיתוח
61	נספח 1: מקורות לקריאה נוספת
62	נספח 2: מערך שאלות עזר לפרויקטים של כלכלה מקומית מקיימת

הפקה: מורן סלקמון

עריכה: מאירה הנסון

עיצוב: איילת טיקוצקי

החוברת הוכנה על ידי שתיל - שירותי תמיכה וייעוץ לקידום שינוי חברתי ומרכזי השל לקיימות. היא מתבססת על נתונים ממקורות רבים: חלק מהנתונים, התמונות והתרשימים מקורם במאמרים, בספרים או בנתונים של ארגונים אחרים וחלק פותחו על ידי כותבי החוברת.

אנו מבקשים להודות ל- new economic foundation על הרשות לתרגם ולפרסם את החומרים שלהם וכן על הליווי המקצועי; לקרן נתן אשר תומכים בפעילות בשטח המתוארת בחוברת.

בשל אופייה של השפה העברית וכדי למנוע סרבול, נכתבה החוברת בלשון זכר מתוך כוונת התייחסות שווה לשני המינים.

מפיתוח הנגב לפיתוח כנגב: כיצד נולדה החוברת?

הפרקים בחוברת זו, שמחבריהם מגיעים מטווח רחב של ארגוני חברה אזרחית, מסכמים למעלה משנתיים של מסע למידה משותפת בה חברנו יחד ארגונים לצדק חברתי, פעילים סביבתיים, רשויות אזרחיות וארגוני הכשרה, נשים וגברים, יהודים ובדואים, כולנו חברי קהילות מקומיות כנגב¹. במהלך השנתיים קיימנו מפגשים, סיורים, אין-סוף שיחות, דיונים והתייעצויות. יחד חיפשנו לנסח חלופה, או לכל הפחות להציע תיקונים למדיניות פיתוח הנגב / הפריפריה המקובלת בישראל. באופן קונקרטי, ביקשנו "למקם" (to localize) את המודלים המוצעים על-ידי The new economics foundation² מאנגליה, המוצגים במבוא לחוברת זו. תהליך הפיכתם של המודלים למקומיים הוא רב משמעויות מטבע העיסוק המעמיק שלנו בטיבה של מקומיות וההבנה שלנו שמקור הפיתוח הוא במקומי. מיקום המודלים היה כרוך בהסתם למציאות הישראלית, להוויות של הנגב, ואף בהפיכתם לידע מקומי – "נגבי" – בבעלות מקומית משותפת. למדנו וגיבשנו את התובנות המובאות בחוברת לשימוש לאלו מכם ומכן המבקשים לקדם פיתוח ראוי. המסע סביבו התכנסנו הוא ההוכחה האמתית ביותר ליתרונות הגלומים בכלכלה מקומית מקיימת, עת פיתוחם של ידע ועשייה שלנו, כיחידים, מועצם וממונה הלאה באמצעות עשייה משתפת.

החוברת בצורתה הנוכחית מהווה צילום מצב בנקודת זמן אחת בתהליך פיתוח ובנייה מתמשכים. פיתוח הידע לא הסתיים והוא ממשיך תוך כדי עשייה שעל חלקה תוכלו לקרוא בחוברת. מטרת הדוגמאות המובאות בחוברת היא להמחיש את הנחות ודגמי העבודה, וגם להעביר מסר לפיו המקרה האחד הוא הזדמנות להאמין שאפשר לעשות אחרת – לקדם פיתוח ראוי. יתר על כן, המחאה החברתית שהתעוררה בישראל ובמקומות נוספים בעולם, בקיץ האחרון, העלתה על נס את הדרישה לצדק חברתי ואת הקריאה המפורשת לכלכלה אחרת, הוגנת יותר. כלכלה מקומית מקיימת היא אסטרטגיה שכזאת והוצאתה לאור של חוברת זו בימים אלה היא לא רק תוצר של הבשלה עמוקה ואותנטית, אלא גם הוכחה לצורך בפיתוח חלופות משמעותיות לסדר היום ולמדיניות הניאו-ליברלית הקיימת. כלכלה מקומית מקיימת היא על כן הדבר הנכון בזמן הנכון.

אנו מבקשים להודות לכל המשתתפים והשותפים למסע על השותפות, החברות, האמונה והעשייה. האחריות על הכתוב בחוברת מוטלת בכל פרק ופרק ממנה על החתומים. ברוח הכלכלה המקומית המקיימת, גם החוברת היא אריג מגוון של תפיסות, פרשנויות ודוגמאות שתורגמו לטקסטים. משותפת לנו האמונה ביכולתנו להוביל אסטרטגיית פיתוח ראויה והנכונות לשתף פעולה. חוברת זו היא תוצר משותף של מי שלמדו ולימדו, חשבו יחד והתלבטו במסגרת ימי החשיבה, הסיורים והשיחות במהלך הדרך: סולטאן אבו עובייד ואסף רז משתיל; דפנה מורוביץ' מ-IVN; אריאל דלומי, גדיר האני ועטאף אבו עג'אג' ממכון הנגב-אג'יק; תקווה עברון מאלכ"א ומשתיל; ספא גארב וגלית יחיא-צפדיה משתיל, יובי תשומה ורז לייבריך מהגרעין הקהילתי גדרה; איתן מיכאלי מהמוקד לביטחון תזונתי; יפעת ולעני ממעברים נגב צפוני; בלה אלכסנדרוב ממעברים אשכול-מרחבים; נבו יצקר ממשרד החקלאות אזור ערבה; אחינועם לויתן ואפרת לייברוק מעמותת קשת במצפה רמון; אייזיק חמץ ונוגה מ"שבועת האדמה"; ד"ר ברוך שטל מירוחם; ד"ר ליה אטינגר, ומורן סלקמון ממרכז השל ומהמרכז לקיימות מקומית, סיון פיסטוב מקהילת קמה; פהד אלעסיבי ממעברים חורה; אסתי אזולאי מהיחידה לעבודה קהילתית בערד; זיו ספקטור מצל מדבר, מצפה רמון; ראיד

אל מיכאווי מ"בוסתן לשלום"; אייל קוסובסקי מהמכללה החברתית-כלכלית בדרום; חגית ציוני מהמשרד להגנת הסביבה, באר שבע; יואל זוהר מ-"עשינו עסק", ציונות 2000; אנדריאה קרוצ'יק מ-MICROFY; עינת דורון מהפרויקט לקידום יזמות נשים בנגב; חגית רובינשטיין ונוזהא אל הוזייל מפרויקט SAWA וקרנות קורת; ימית אזולאי מהסוכנות היהודית; רוני אלון ממועצה אזורית מרחבים; ענת חן מהמועצה האזורית אשכול; אריאנה דוקרקר מסינגור קהילתי באר שבע; עירית פורת מנתיב אברהם; רונית זאבי מהחברה להגנת הטבע; ליאורה מירון, מתכנתת, וד"ר נורית אלפסי מאוניברסיטת בן גוריון; אורלי רייכר ויורם צוויק מ"עתידי במדבר", ירוחם; ערן דורון מהמועצה האזורית רמת נגב; וינקל'ה שטיינברג ממרכז מנדל למנהיגות בנגב.

תודה מיוחדת נתונה לשותפינו חברי ועדות ההגוי שליוו את ימי הלמידה, השלד של פעילותינו: זיוה ששון-בוקסבאום ממעברים אשכול-מרחבים; ד"ר קיקי אהרונוביץ ממרכז מנדל למנהיגות בנגב; קרן גוז ממעברים צפון הנגב; מתן גולן מהמרכז לקיימות שכונתית בשכונה ד' בבאר שבע; וד"ר ניר כהן מהמרכז האקדמי רופין ואוניברסיטת בן גוריון.

תודה אחרונה למאירה הנסון שסייעה במלאכת האריגה המורכבת של הפרקים השונים למסכת אחת שלמה ועוד הוסיפה ותרמה קישורים, חידודים ותובנות משלה.

דר' גילי ברוך וערן בוכלצב, שתיל
ד"ר אורלי רונן, מרכז השל לקיימות
נחתם באוקטובר 2011

אודות השותפים לכתיבה

ד"ר יצחק (קיקי) אהרונוביץ, חבר סגל, מרכז מנדל למנהיגות בנגב

מרכז מנדל למנהיגות בנגב הוקם בשנת 2004, במטרה לקדם מנהיגות ציבורית-חברתית ראויה ואפקטיבית בנגב – מנהיגות היוזמת ומובילה שינויים. המרכז מקיים תכניות הכשרה שמטרתן לשפר את יכולות המנהיגות של צוותי הנהגה יישוביים ושל צוותים בארגונים ובמוסדות במסגרת השירות הציבורי והחברה האזרחית.

ערן בוכלצב, רקמ"ה – רשת קהילות משימתיות

רקמ"ה הוא ארגון רשת של קהילות מגוונות החיות ופועלות בפריפריה החברתית והגיאוגרפית של מדינת ישראל. הקהילות הפעילות במרחבי העבודה של רקמ"ה מחויבות לשינוי חברתי מתוך שותפות ומעורבות. רקמ"ה משמשת ארגון רשת המאפשר לקהילות לקדם שיתוף פעולה, למידה משותפת והצמחה של משאבים לטובת שינוי חברתי בכל קשת התחומים המעסיקים את החברה הישראלית.

ד"ר גילי ברוך, מנהלת אשכול צדק חברתי, שתיל

שתיל הוא מרכז המספק שירותי תמיכה וייעוץ לקידום שינוי חברתי בישראל. מאז היווסדותו בשנת 1982 על-ידי הקרן החדשה לישראל, פועל שתיל בשורה הראשונה של המאבק לשינוי חברתי בישראל. פעולת שתיל מחזקת את הדמוקרטיה בישראל על-ידי עידוד אזרחים להיות מעורבים בתהליכים שלטוניים, על-ידי צמצום פערים כלכליים-חברתיים וחיזוק השאיפה לצדק חברתי וכלכלי.

רייפי גולדמן, מנהל המרכז לפיתוח קואופרטיבי, מכון הנגב-אג'יק

מכון הנגב לאסטרטגיות של שלום ופיתוח היא עמותה עצמאית שמושבה בבאר שבע. המכון פועל לקדם תהליכים של פיתוח קהילתי בר קיימא וקידום השותפות הערבית-יהודית בנגב. פעילות מכון הנגב חותרת ליצור שינוי שיוביל ליצירת מקומות תעסוקה, הפחתת העוני, קידום בריאות וחינוך, שיקום הסביבה, חיזוק המערכת הכלכלית והגברת שליטת הקהילה בתהליכי הפיתוח.

מתן יעקב גולן, המרכז לקיימות שכונתית, עמותת תור המדבר

עמותת תור המדבר עוסקת בקידום החברה האזרחית בנגב על-ידי עידוד יזמות ושירותים חסרים. המרכז לקיימות שכונתית (המלק"ש) הוא מודל מתפתח לפיתוח מקיים בשכונות. במלק"ש אנו עוסקים ביצירת שפע חברתי, סביבתי וכלכלי והופכים את השכונה למקום שטוב לחיות בו בעזרת משאבים קיימים.

ערן דורון, מנהל אגף קהילה וחינוך, מועצה אזורית רמת הנגב

מועצה אזורית רמת נגב פרושה על כ-22% משטח מדינת ישראל. בתחומה יישובים קיבוציים, יישובים דתיים, מושבים, יישובים קהילתיים וקהילות בדואים. המועצה מקדמת תכנית אב לקיימות אשר הציבה כיעד את קידום מפעל ההתיישבות בנגב תוך חיזוק הכלכלה המקומית ושמירה על משאבי הסביבה למען הדורות הבאים.

תקווה עברון, יועצת ארגונית, אלכא ג'וינט ושתיל

אלכא מובילה חדשנות ציבורית בישראל על-ידי פיתוח מנהיגות בכירה בשירות הציבורי בשלטון המרכזי והמקומי. אלכא נוסדה בשנת 1984 על-ידי ג'וינט ישראל וממשלת ישראל. אלכא ג'וינט ישראל פועלת בשותפות עם נציבות שירות המדינה ומשרדי הממשלה השונים, כמו גם רשויות מקומיות, מרכז השלטון המקומי, וגורמים חברתיים מרכזיים בחברה האזרחית. שותפויות אלו וניסיון רב שנים מקנים לאלכא את הידע בעבודה בין-מגזרית.

עו"ד גליה פיט, מנהלת התכנית ליזמות עסקית וצדק כלכלי, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל-אביב

התכנית הקלינית ליזמות עסקית וצדק כלכלי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב מסייעת לפיתוח עסקים זעירים ועסקים חברתיים באמצעות ייעוץ משפטי וליווי עסקי. כן פועלת התכנית במסגרת פרויקטים לחיזוק כלכלה מקומית ולקידום מדיניות מעודדת עבור עסקים אלו. בתכנית משתתפים סטודנטים למשפטים יחד עם סטודנטים לניהול בהנחיית צוות של עורכות דין ויועצות עסקיות.

אורי פינטו, ציונות 2000; מנהל תכנית "יזמה בקהילה" בירוחם בשיתוף עם קבוצת פישמן

ציונות 2000 היא עמותה לשינוי חברתי אשר הוקמה בשנת 1995 על-ידי קבוצת אזרחים שהוביל איש העסקים רוני דואק. הקבוצה שמה לעצמה את האחריות האישית כמטרה, מתוך אמונה שאפשר לעשות, לשנות ולהשפיע. העמותה פועלת לבניית שותפויות בין ארגונים מהמגזר הציבורי, העסקי והשלישי בשלושה מודלים מרכזיים: "עסקים למען הקהילה" (על"ה), "עשינו עסק" (מיזמים עסקיים חינוכיים לנוער בסיכון) ו"עיר בשינוי".

סיור בירוחם 2009

מבוא: כלכלה מקומית מקיימת - עבור מי ועבור מה?

גילי ברוך וערן בוכלצב

"ההרחבה של החירות האנושית היא המטרה המרכזית, ובאותה עת גם האמצעי העיקרי, של פיתוח. היעד של פיתוח מתייחס להערכה של חירויות ממשיות מהן נהנים האנשים המעורבים. כשירויות אינדיבידואליות תלויות באופן מכריע בהסדרים כלכליים, חברתיים ופוליטיים, בנוסף לדברים אחרים" (אמרטיה סן, התפתחות כחירות).

כלכלה מקומית מקיימת (כמ"מ) היא אסטרטגיה לפיתוח כלכלי המציעה תשובה לשאלת המפתח: כיצד עושים פיתוח כלכלי ראוי? חשיבות העיסוק בשאלות של פיתוח נובעת מהתפקיד שאסטרטגיות פיתוח כלכליות ממלאות בחיינו כתושבים וכאזרחים: הן עומדות ביסודם של מהלכי מדיניות הקובעים את תנאי חיינו, כמו גם מתוות רבות מהנחות היסוד הקיומיות שלנו כפרטים. העיסוק האינטנסיבי ב"פיתוח הנגב", עד כדי הפיכתו לכמעט קלישאה, הוא רק דוגמה אחת לעניין. לטענתנו, פיתוח ראוי הוא כזה הפועל לרווחת האוכלוסייה כולה, בימינו אנו ובדורות הבאים. בהתאם, כמ"מ מניחה שפיתוח ראוי הוא כזה הלוקח בחשבון שלושה מעגלי חיים השזורים זה בזה: המעגל הכלכלי, המעגל החברתי והמעגל הסביבתי. זאת ועוד, בכל אחד מהמעגלים חיוני להתמודד עם שאלות של נגישות וחלוקה: של מי הפיתוח הזה ולמי הוא נועד? באיזו מידה מתחשב הפיתוח במשאבים המגוונים העומדים לרשותנו בנקודת הזמן הנוכחית, ולנוכח משברי הסביבה והמשברים הפיננסיים הגלובליים? שאלות אלו קושרות יחד שני עולמות תוכן ושיח: של קיימות³ ושל צדק חברתי וכלכלי⁴.

יסודות תפיסת הכמ"מ

ביסודה של הכמ"מ עומדת גישה אידיאליסטית אך מעשית רחבה יותר של "כלכלה חברתית" המכונה בספרות גם בשם "פיתוח כלכלי קהילתי"⁵. עניינה של גישה זו הוא בראש ובראשונה במאבק "מלמטה" בעוני. גישה זו מהווה אלטרנטיבה לגישות שליטות לפיתוח כלכלי בכך שהיא מכוונת קהילה ומשלבת מטרות חברתיות, כלכליות, וסביבתיות. כבאסטרטגיות פיתוח אחרות, גם כאן מהוות עבודה ותעסוקה יעדים מרכזיים. אלא שבשונה מאסטרטגיות אחרות, ואולי בהשפעת החשיבה הפמיניסטית, הכלכלה החברתית מכוונת אותנו לזהות "תעסוקה" עם קשת רחבה של פעולות המניבות הכנסות וחוסכות בהוצאות, בין אם הן פורמאליות או לא, ובין אם הן נעשות במרחב הציבורי או הביתי. מנקודת המבט של צדק חברתי וכלכלי, סוגים שונים של תעסוקה צריכים להיות כאלו המכבדים את פועלם, מאפשרים הכנסה נאותה (המבטיחה ביטחון קיומי ותעסוקתי), ומקיימים מבחינה חברתית וסביבתית. ברמה הקהילתית, פיתוח כלכלי ראוי מחייב בניית נכסים ואיתור צרכים ברמת הקהילה ובאותה שעה מכוון להשגת מטרות כלכליות. ראייה הוליסטית זו עומדת ביסודה של כמ"מ.

3 על קיימות ראו באתר מרכז השל: www.heschel.org.il -על-קיימות

4 המושג צדק חברתי נולד באמצע המאה ה-19 ומשמעותו היא חלוקה צודקת על-ידי מוסדות השלטון הפוליטיים של משאבים חברתיים וכלכליים: תעסוקה, שירותי חינוך, טיפול רפואי, דיוור, קניין וכיו"ב. בבסיס רעיון הצדק החברתי עומדים אידיאלים ובהם שוויון בין בני אדם, חברה המאפשרת קיום הוגן ליחידים ולקבוצות מיעוט, וקבלת השונה. על פעילות תחום צדק חברתי כלכלי בשתיל ראו באתר: www.shatil.org.il/sites/tzedek

5 ראו למשל פרסום של משרד הרווחה והשירותים החברתיים בנושא:

www.molsa.gov.il/About/OfficePolicy/Documents/4ff9029b6a78476f92f258026ef63e45DANNYFLEZENSHEIN1.pdf

בנוסף, השתייכותה של כמ"מ לעולמות תוכן אלו הופכת אותה, כמו את הכלכלה החברתית בכלל, לאסטרטגיה לשינוי חברתי. חשיבותה אף גוברת בימים אלה על רקע תהליכי ההפרטה של מדינת הרווחה ונוכח התרחבות שוק עבודה שניוני (Secondary Labor Market) הבנוי על חוזים אישיים המקפחים את העובדים (בעיקר עובדים המועסקים בידי חברות כוח אדם, שהם עובדי קבלן, עובדים בבתי מלאכה ומפעלים קטנים, עובדים זרים ועובדי ייצור ברמות נמוכות), וגורמים לכך ששכבות אוכלוסייה שונות מנועות מגישה לפירות הפיתוח. כמ"מ מציעה גישה חיובית ומשתפת, ובכך היא שונה מגישות לעומתיות לפיתוח. יש שיטענו שהתובנה ביחס לקשר בין פיתוח כלכלי ושינוי חברתי מבטאת התפתחות בשיח זכויות האדם המכוון בדרך כלל לתביעת זכויות חברתיות-כלכליות (כגון הזכות לעבודה ולביטוח לאומי). כלכלה חברתית מכירה בלגיטימיות שאיפותיהם של אינדיבידואלים לחיות חיים של כבוד ורווחה, כמו גם בפוטנציאל הגלום בהעצמה כלכלית של יחידים. מעבר לכך, הכלכלה החברתית שואפת לפתח מערכי משילות חדשים⁶, שיהוו מסגרות מבניות המאפשרות פיתוח כלכלי ראוי. כך לדוגמה, בשונה מהשיח הסוציאליסטי "המסורתי", שיח הכלכלה החברתית מכיר ביזמות עסקית כמנוף לפיתוח, ולא רק כמקור בלתי נמנע ל"קלקול חברתי". כך או כך, כלכלה חברתית רואה עצמה מקדמת כלכלה של הוגנות, סולידאריות חברתית וקיימות סביבתית.

תרגומן של הנחות מוצא אלו למעשים מציב בראש סדר היום של הפיתוח הראוי את האוכלוסיות והסביבה המקומית, על עושרן וייחודן מכאן, ועל צרכיהן וזכויותיהן מכאן. במילים אחרות: כמ"מ מזהה את המקומיות כעוגן גיאוגרפי וחברתי העשיר במשאבים, על אף שלעתים קרובות אלו הם מאפיינים חברתיים ותרבותיים שאינן נתפסים בדרך כלל כ"הון" אלא כחיסרון, ואפילו כמכשול לפיתוח מודרני. עוד מתייחסת המקומיות לזכות ולבעלות של האוכלוסיות המקומיות על "המקום" ולזכותן ליהנות מפירות הפיתוח שלו. דגש זה חיוני במיוחד ביחס לקהילות ולאוכלוסיות החיות בפריפריה הגיאוגרפית והחברתית של ישראל, לאור סיטואציה בה תכניות הפיתוח מתעצבות במרכז ומניחות אסטרטגיות פיתוח המבוססות על ייבוא הון ואנשים מהמרכז. אסטרטגיית פיתוח זו מניחה שהאוכלוסיות המקומיות תתפתחנה כפועל יוצא של פיתוח המרכז, ועל כן רוב מאמצי הפיתוח מושקעים ב"משיכת אוכלוסיות חזקות מהמרכז". אלא ששוב, פיתוח ראוי צריך לתת תשובה חיובית לשאלה: האם הפיתוח תורם לרווחתן של אוכלוסיות מקומיות ושל הסביבה באופן מקיים? האתגר של פיתוח ראוי הוא המידה בה מעוגנות תכניות הפיתוח במקומי: בפעילות כלכלית, חברתית ותרבותית כמו גם בסביבה המקומית; ובמידה שהן עונות על עקרונות של צדק חברתי וסביבתי.

"הדלי הדולף"

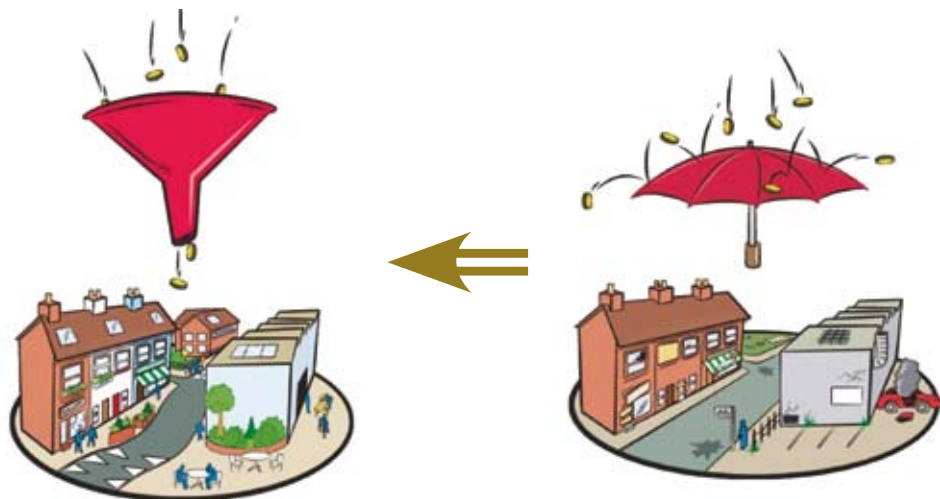
ההתמקדות ב"מקומי" הופכת את הכמ"מ להצעה משמעותית לפיתוח שאינו מניח ש"הטוב" יגיע תמיד ממקום אחר – עם מפעלי התעשייה, עם רשתות המלונות או בעקבות התמריצים המיוחדים הניתנים לאותן אוכלוסיות איכותיות. כמ"מ מתמודדת עם השלכות של מדיניות זו ומתמקדת במצבים בהם מדיניות הפיתוח "מלמעלה-למטה" גורמת לכך שהמשאבים המיובאים עוברים "דרך" הפריפריה מבלי ש"המקום" נהנה מהם, או שהתושבים המקומיים נהנים מחלקים זעומים בלבד מהמשאבים שלכאורה יועדו לטובתם. יתר על כן, פעמים רבות הם אף משלמים מחירים חברתיים, סביבתיים ואחרים. הגדרת בעיית הפיתוח סביב שאלת בריחת המשאבים מיוצגת על-ידי ארגון

⁶ מערכי משילות חדשים מניחים שותפות בין-מגזרית הכוללת את המדינה והמגזר הציבורי עם המגזר העסקי-פרטי ועם ארגוני החברה האזרחית המייצגים אוכלוסיות וקהילות. בד בבד עם עליית תפיסה זו, היא נתקלת בביקורת על ההשטחה של גונפליקטים מעמדיים וכמאפשרת למדינה להסיר מעצמה אחריות לעובדים.

The new economics foundation (nef) הבריטי באמצעות הדימוי של דלי דולף: מצב בו השקעות גדולות של הרשויות בפיתוח אזורי פריפריה אינן מגיעות לנמענים המוצהרים של תכניות הפיתוח (האוכלוסיות המקומיות), או שהן סובלות מ"זרימת יתר" המתבטאת בזרימה של המשאבים אל מחוץ ל"מקום". לרוב, כיוון הזרימה הוא חזרה אל המרכז ואל המשקיעים הגדולים. שני המצבים – המצב בו השקעות אינן מגיעות למקום או שהן ממשיכות הלאה אל מחוצה לו – גורמים לתופעה הבעייתית המוכרת היטב: משאבים רבים מושקעים בפיתוח, אך מצבן של אוכלוסיות מקומיות אינו משתפר ולפעמים אף מורע.

nef מציירים את המצב באמצעות ציורים פשוטים אלה. המצב הבעייתי הראשון אותו הזכרנו, מתואר כך:

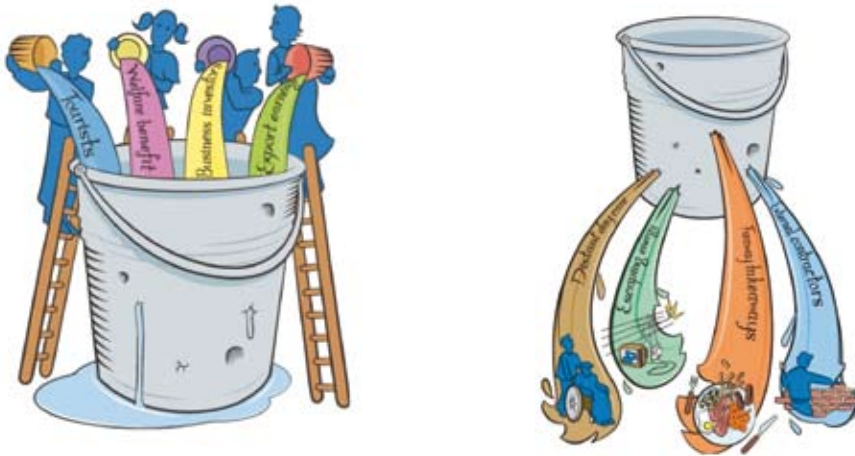
איור 1: המטריה והמשפך

זוהי תמונת המצב כשמשאבים מופנים לעבר מקום מסוים, תהא זו שכונה, עיירה, עיר כמו ירוחם או אזור כמו הנגב. כמו בדימוי של המטרייה, קיימים תהליכים מבניים הגורמים לכך שהמשאבים "נשפכים לצדדים" – לקבלני ביצוע ארציים הממוקמים מחוץ למקום ולגורמים אחרים, באופן שרק טיפות בודדות מתוך המשאבים ניתזים ומגיעים לתושבים המקומיים. השאיפה של כמ"מ היא להפוך את המטרייה למשפך: לגרום לכך שאותם הסדרים מבניים יגרמו לתהליך הפוך, כלומר, יפנו את המשאבים המגיעים במסגרת הפיתוח לעבר המקום. שינוי כזה יכול להתרחש למשל על-ידי מתן העדפה ממשלתית לרכש מקומי, או הוצאת חוזי ביצוע לפעילות תשתית לגורמים עסקיים מקומיים – קטנים והעדפתם על פני קבלנים ארציים גדולים או חברות טרנס-לאומיות. התייחסות מפורטת לדפוסי העסקת עובדים, ובכלל זה חיוב מעסיקים חיצוניים בעריכת הכשרות מקומיות ובניית הון אנושי מקומי, היא דוגמה לאסטרטגיה נוספת המקדמת את הפיכת המטרייה למשפך.

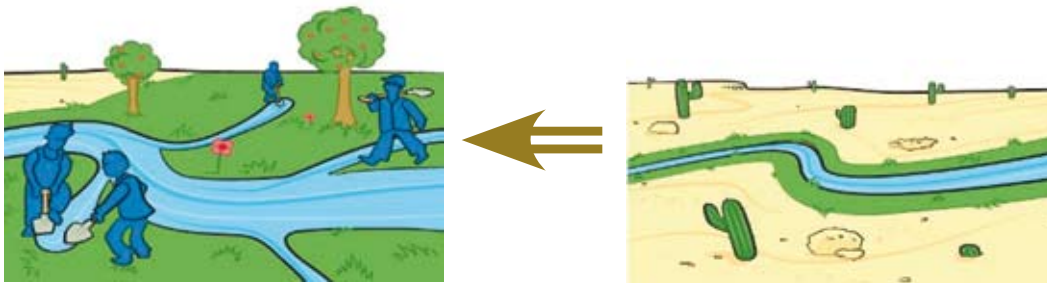
המצב הבעייתי השני אותו הזכרנו מיוצג על-ידי הדלי הדולף, מצב בו המשאבים הזורמים לאזור ממשיכים הלאה ודולפים דרך חורים. המקומי מסומל על-ידי nef באמצעות הדימוי של הדלי באופן הבא:

איור 2: הדלי הדולף

במלים אחרות, הבעיה אינה רק שמעט כסף נכנס ליישוב, אלא גם טיב המסלול שבו הוא ממשיך לזרום. מה שקובע את המשך הזרימה הם התנאים המבניים כמו גם ההתנהלות ברמה המקומית: התושבים, בעלי העסקים והמגזר הציבורי. כסף שמשולם כשכר לתושבי האזור יספק תעסוקה ורווחה, בעוד שכסף שיוצא אל מחוץ לאזור (קנייה מקבלנים חיצוניים) מפסיק לתמוך בפעילות הכלכלית המקומית. שאלת המפתח היא איך גורמים לכמה שיותר משאבים בכלל ולכסף בפרט להישאר בדלי: למשל, כיצד גורמים לו "להסתובב" יותר פעמים בכלכלה המקומית לפני שהוא דולף החוצה וכך להכפיל או לשלש את התרומה והתמורה שלו לכלכלה המקומית.

איור 3: תעלות ההשקיה

יתר על כן, כלכלה תוססת, על פי תפיסת הכמ"מ, נבחנת בכך שהון הנכנס לאזור יניע או "ישקה" פעילות כלכלית רחבה יותר (דימוי תעלות ההשקיה בתמונה) שתביא רווחה לאוכלוסייה רחבה ככל האפשר. פעילות כלכלית-קהילתית-מקומית תבטיח, כך אנו מאמינים, לא רק "צמיחה" כלכלית אלא גם חוסן קהילתי וצדק חברתי, אזרחות פעילה של תושבים מקומיים ותפיסה עשירה יותר של איכות חיים.

הנחות המוצא של כמ"מ

כמ"מ מבוססת על חמש הנחות מוצא. ראשית, **פיתוח מבוסס על שלושה מעגלים שלובים זה בזה: המעגל הכלכלי, החברתי והסביבתי**. פיתוח של האחד חייב לקחת בחשבון את השני. שנית, **פיתוח נכון יהיה תמיד מעוגן ב"מקום" ובמקומי** – בסביבה ובאוכלוסיות התושבים, כמו גם במאפיינים הייחודיים ובעושר המקומי שלהן. מקומיות משמעה להיות חלק ממרקם סביבתי-חברתי הנושא עמו ידע, תפיסת זהות ובעלות על המקום. "מקומיות" היא תהליך ותפיסת עולם המעודדת פיתוח ראוי ולא תנאי גיאוגרפי, וכזאת היא אינה מותנית בשרטוט ובהגדרה רשמית של גבולות השתייכות. הגדרת המקומיות יכולה להיות על בסיס השתייכות קהילתית גיאוגרפית וזהותית, או להשתנות בהקשרים שונים. כמ"מ יכולה להתפרש על פני רחוב, שכונה ובהקשרים מסוימים על פני אזור שלם. להתכוונות אל המקומי נלווית אזהרה: הסכנה הגדולה של "המקומיות" היא הנטייה להסתגרות והדרה – נטיות שעוללות להוביל לקיפאון ולדעיכה כלכלית וחברתית. לכן, תנאי לפיתוח כלכלי-קהילתי הוא המזיגה בין טיפוח מקומיות לצד פתיחות וקבלה שיעודדו התחדשות, למידה וסובלנות.

שלישית, **כלכלה מקומית מקיימת מעודדת רב גונית**. פיתוח כמ"מ מכוון לקדם את הרווחה הכלכלית והחברתית של הקהילות המקומיות. בשונה מתפיסת הפיתוח המקובלת, תפיסת הפיתוח של כמ"מ מכירה ואף מעודדת מגוון רחב של הגדרות תרבותיות וחברתיות למושג "רווחה" בהתאם לאמונותיהן וערכיהן של קהילות אלו. חשוב להכיר במתח הקיים בין סובלנות וקבלה של תרבויות מקומיות לבין מהלכים המאפשרים קיום מסורות דכאניות, בעיקר כלפי נשים. אין משמעותה של מקומיות וכיבוד מסורות מקומיות סובלנות כלפי הדרה ופוגענות.

רביעית, **שילוב הוא תנאי לפיתוח כלכלי-מקומי-מקיים**. בכדי שתוכל להתפתח כמ"מ יש צורך ביצירת מערכת ממוסדת התומכת במיזמים בודדים וממנפת אותם. **מקיימת** במובן זה משמע מקדמת פיתוח אזורי באופן המשלב בין קהילה, מיזמים עסקיים ומערכת שלטונית, ואינה מתמצה במיזם הבודד. מכאן נובע, כי **בלב** הפיתוח הכמ"מ עומדות **שותפויות** מקומיות ברמות שונות של מיסוד, בדמות התארגנות בעלי עניין מגוונים. שיתופי פעולה, קישוריות ורישות הכרחיים ליצירת מהלך של כמ"מ. השותפות בכמ"מ, לפיכך, אינה רק כלי עבודה אלא תשתית יסודית ליצירת פיתוח.

חמישית, **בכדי לקדם פעילות כלכלית-מקומית-מקיימת יש צורך בגורם מתכלל ומתווך**. מתוך ההנחה הקודמת נובעת הנחה זו: הקיימות של כלכלה מקומית תלויה בהבניה ובמיסוד של פונקציה "המחזיקה" נקודת מבט כוללת ורחבה של "המקום". תפקיד המתכלל הוא לעודד ולאפשר שיתופי פעולה מגוונים בקהילה, או בקהילות המקומיות. שאלת היחסים בין הרשויות המוניציפאליות לבין הגורם המתכלל כמ"מ היא שאלה מרכזית: האם הרשות המוניציפאלית היא המתכלל? האם צריך להקים ישות אוטונומית שתהיה משוחררת ממחויבויות פוליטיות שרשויות רבות שבויות בהן? האם ההתייחסות המתכללת מסתיימת בגבולות המוניציפאליים של היישוב, או מתייחסת לאזור רחב יותר? ומצד שני מה קורה כש"המקום" הוא שכונה בתוך עיר? התשובות מגוונות וקשורות קשר ישיר למאפיינים הייחודיים של כל מקום ומקום.⁷

מבנה החוברת

הפרקים להלן ערוכים כמסע אל נבכי הכמ"מ. השותפים לכתבת החוברת ניסו לתת תשובות לשאלות מפתח שונות בעשייה הכמ"מית, כאשר סדר הפרקים מתחלק קונספטואלית לשניים. פרקים

3-1 מתייחסים לשאלה: מה צריך בכדי לפתח כמ"מ? שאלה זו בתורה מובילה לשאלות נוספות: אילו כלים נדרשים? מי צריכים להיות מעורבים? ומה מאפיין את האנשים שיש לשלב בתהליך?

כלכלה מקומית מחייבת, קודם כול, הגדרה של ה"מקומי". אי לכך, זהו השלב הראשון בעבודת המיפוי שמתן יעקב גולן מפתח בפרק 1. ה"מקומי" לצורך העניין אינו רק הגדרה גיאוגרפית, אלא מוגדר ביחס לקהילה שבמוקד העניין שלנו. לאחר הגדרת ה"מקומי" מגיע שלב המיפוי, וגולן מציע לנו כלים לבצע זאת, ביניהם אימוץ מודל "הדלי הדולף" ככלי מיפוי. בנוסף, לאור הנחת המוצא לעיל לפיה פיתוח מבוסס על שלושה מעגלים שלובים - כלכלי, חברתי וסביבתי - המיפוי צריך לשלב היבטים כלכליים, סביבתיים וחברתיים. גולן מדגים זאת ומשלב בדיון מגוון הצעות לשאלות אפשריות למיפוי.

חלק מהתשובה לשאלה "מה צריך?" נוגעת גם לשאלה "את מי צריכים?" לשם קידום כמ"מ. בפרק 2 אורי פינטו מציג בפנינו את דמות ה"מתכלל" (the facilitator) שנוכחותו, או נוכחותה, חיוניים להצלחת תהליכי תכנון ופיתוח מקומיים לאור ריבוי הגורמים והמגזרים המעורבים. גורמים אלו צריכים לפעול בסינרגיה בכדי לממש בצורה הטובה ביותר את שלל מרכיבי המערכת ומנופי הצמיחה שלה - הון כלכלי, הון אנושי, הון חברתי, הון סביבתי ועוד. המתכלל הוא שמאפשר את יצירת השותפויות הנדרשות לפיתוח כמ"מ. בהקשר של כמ"מ יש למתכלל יתרון מרכזי נוסף: בהיותו משוחרר מהתבוננות ברמת המיקרו הוא מסוגל לראות את המאקרו, את "הדלי" על הזרימות בתוכו וה"חורים" שיש לסתום. פינטו מתאר מאפיינים אלו ואחרים של עבודת התכלול ומדגים מניסיונו בירוחם ובמקומות אחרים בהם מופעלת תכנית "עיר בשינוי".

אם עניינינו בשחקנים המובילים תהליכי בניית כמ"מ בפרט, ותהליכי שינוי בכלל, לא ניתן להמעיט בחשיבות של תפקיד המנהיגות בהובלת שינויים ורעיונות חדשים. בפרק 3 יצחק (קיקי) אהרונוביץ מתמקד במאפיינים של "מנהיגות מעצבת", כלומר, כזו שאינה מקבלת את הנורמות הקיימות במערכת אלא מעצבת אותן מחדש, ולפיכך נדרשת ליצירת השינוי התודעתי והשינוי המעשי שבבסיס הכמ"מ. שני מאפיינים של מנהיגות שלדעתו רלוונטיים במיוחד בהקשר הכמ"מ הם יכולת ראייה רחבה והובלה בתנאים ובמציאות מורכבים. אהרונוביץ מציג דוגמאות מירוחם ומטירת כרמל המראות כיצד המאפיינים הללו באו לידי ביטוי בהובלת השינויים שהתחוללו בישובים אלו.

פרקים 4-8 מתייחסים לשאלה: כיצד עושים כמ"מ? שאלות נוספות העולות בהקשר זה: אילו מודלים רלוונטיים לכמ"מ קיימים בישראל ומה ניתן ללמוד מהנעשה בחו"ל? אילו עקרונות מנחים את העבודה הכמ"מית? באילו כלים נשתמש? באילו מדדים? ואיזו מדיניות לאומית נדרשת לקידום כמ"מ?

בפרק 4 רייפי גולדמן פותח צוהר אל עולם ההתארגנות הקואופרטיבית. כצורת התארגנות שמנוהלת על-ידי הקהילה ומותאמת לאינטרסים ולמשאבים שלה, המודל הקואופרטיבי מהווה יסוד מרכזי בעיצוב כלכלה מקומית. בין היתר, הקואופרטיב יוצר הזדמנויות חדשות לתעסוקה, תורם להעצמת החברים בו, מגדיל את נכסי הקהילה ומרחיב את התרבות הדמוקרטית. גולדמן סוקר שורה של דוגמאות להתארגנות קואופרטיבית בארץ וכן את הפוטנציאל הגדול הטמון במודל, כפי שניתן ללמוד מהנעשה בחו"ל.

הקואופרטיב הוא גם אסטרטגיה לקידום תעסוקה הוגנת - אחת מארבע שסוקרת גילי ברוך בפרק 5. תעסוקה הוגנת כעיקרון מנחה אמנם אינה ייחודית לכמ"מ, אך היא חלק בלתי נפרד משיח של פיתוח כלכלי ראוי. יתר על כן, הגמישות שמתאפשרת במיזמים מקומיים, הייחודיים לקהילה החיה במקום, יוצרת הזדמנויות תעסוקה מותאמות לצרכי העובדים. יחד עם זאת, המפגש בין שיח

זכויות אוניברסאלי לצרכים ותרבות מקומיים, עלול ליצור לא מעט מתחים בקידום תעסוקה הוגנת במסגרת כמ"מ.

בפרק 6 ערן בוכלצב מציג מבוא למנוע מרכזי של כמ"מ: כלים למימון ואופני התנהלות פיננסית חלופיים. ההתמודדות מול המערכת הפיננסית הממוסדת בישראל היא חסם מרכזי לפיתוח מקומי – ובפרט לפיתוח מקומי הנסמך, בין היתר, על עסקים קטנים. הצורך במערכות מימון ואשראי חלופיות הביא להתפתחות מודלים המתייחסים למשאבים, ולכסף בראשם, כמוצרים שיש להנגיש לאוכלוסיות מגוונות, או כמוצרים חברתיים שהקהילה יכולה להעמיד לטובת תהליכי פיתוח כלכלי שיקדמו חבריה. בוכלצב מביא דוגמאות מישראל ומחו"ל ליישומים אפשריים של מודלים אלו. האתגר הוא לנצל כלים פיננסיים ורגולטורים בכדי לעודד מסגרות אשראי ומימון חלופיות.

כלים אלו הם במוקד הדיון בפרק 7. גליה פיט נסמכת על המחויבות הפוליטית בישראל ובמדינות אחרות ב-OECD לחזק עסקים קטנים, ומציעה להקים נציבות ממשלתית לפיתוח יזמות וכלכלה מקומית בישראל. התפקיד המרכזי של הנציבות יהיה להתוות מדיניות תומכת בכלכלה המקומית באמצעות תמיכה בעסקים קטנים ובפעילות עסקית מקומית, וזאת על-ידי חקיקה, יזום תכניות לחיזוק הכלכלה המקומית, פיתוח מדדים ועוד. בצד ההצעה לנציבות, פיט סוקרת גם שורה של פעולות שממשלת ישראל יכולה לבצע בטווח הקצר בכדי להסיר חסמים לפיתוח כמ"מ.

בהינתן מודלים, עקרונות וכלים לקידום כמ"מ, נותרה השאלה: כיצד למדוד פיתוח מקומי? בפרק 8 נדרש ערן דורון לסוגיה של מדדי פיתוח, ומוצא כי אלו נגזרים לרוב מתפיסה מסוימת של פיתוח ראוי. כך לדוגמה, המדד המרכזי בו מבצעים היום הערכה של רמת הפעילות הכלכלית – התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג) – מודד רק עסקאות שנעשות בכסף. הוא אינו מבחין בין פעילות רצויה לבלתי רצויה והוא אינו מחשיב פעילויות הנעשות במגזר הביתי או ההתנדבותי. דורון בוחן מדדים חלופיים, שעשויים לתת אינדיקציה טובה יותר למידה בה אכן מתקיים פיתוח באזור, וזאת לפי פרמטרים של פיתוח אנושי וחברתי – ולא רק צמיחה כלכלית.

לבסוף, בנספחים לחוברת ניתן למצוא רשימת מקורות לקריאה נוספת וכן דוגמה לכלי עבודה שפותח על-ידי תושבים שהשתתפו בפעילות כמ"מ בנגב. הכלי הוא מערך שאלות שימושיות לתכנון או ניתוח פרויקטים ברוח כמ"מ. גרסה ראשונית של השאלות הוכנה על-ידי קבוצת פעילי תעסוקה, תושבים במועצה האזורית אשכול, לקראת דיון שהם קיימו עם המועצה האזורית לגבי תכניות פיתוח שהמועצה הובילה. הצגת השאלות הפכה לכלי בעל עוצמה, הן לחשיבה עצמית אודות תובנות של כמ"מ בקרב השותפים לכתיבה, והן כחלק מעבודה קהילתית ופוליטית שמטרתה הכללת מרכיבים של פיתוח כמ"מ בכל פרויקט פיתוח מקומי.

פרק 1: מיפוי ברוח כלכלה מקומית מקיימת

מתן יעקב גולן

מקום: (ז') **אזור, שטח, תחום, רצועה, גזרה; מושב, שטח ישיבה; חלל, נפת, רווח, מרחב; מיקום, נקודת ציון; עמדה.**

מבוא

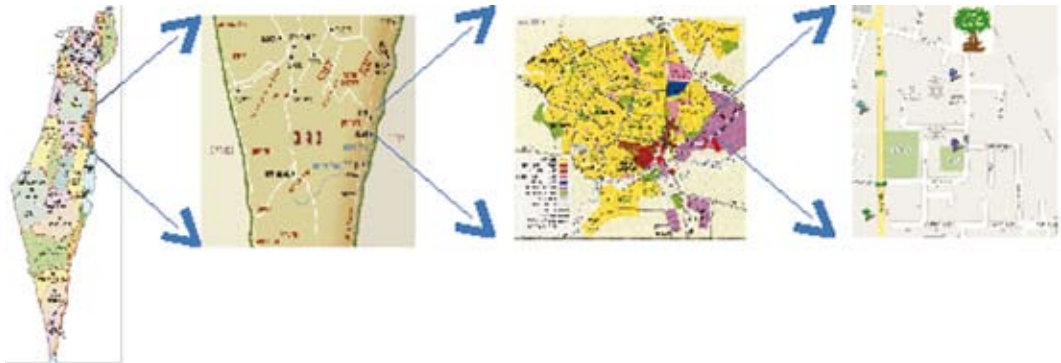
מיפוי, בהקשר של כמ"מ, נוגע בראש ובראשונה למרכיב המרחבי של המונח: "מקומי". ניתן לשאול מהו ה"מקומי" או מהם גבולותיו, ומה צריך להיות יחסינו אל מה שמחוץ ל"מקומי". לאחר שנתייחס לסוגיה של הגדרת המקומי, נתבונן במיפויים שונים ובמידע אותו אנו מקבלים מכל סוג וסוג. נברר האם אנו זקוקים לסוג מיפוי מסוים בכדי לעמוד על ההקשרים והזרימות הכלכליות המקומיות, והאם סוגי מיפוי שונים יחשפו יחסים כלכליים שונים. ננסה גם להבין כיצד מידע שנאסף בעת המיפוי עשוי לסייע לנו לפתח כמ"מ. בנוסף, היות וענייננו כאן בכלכלה מקיימת, דהיינו, כלכלה שתקדם קיימות מקומית, לא נסתפק בשרטוט גבולות האזור ואת התנועות הכלכליות בו, אלא גם נזהה זרימות בערוצים נוספים – סביבתיים וחברתיים. איזה מיפוי ואילו קריטריונים נחוצים לנו בבואנו למפות שכבות אלו במארג החיים המקומי? לאילו כלים נזדקק? אלו השאלות עמן ננסה להתמודד בפרק זה.

מיפוי המקום

מקומי: (ת') **שייך למקום, שמקורו במקום, על פי מנהגי המקום, אופייני למקום; לא נרחב, מצומצם, צר.**

המקומי יכול להיות מוגדר בדרכים רבות. הוא יכול להיקבע גיאוגרפית על-ידי מיקום במרחב: חבל ארץ, עיר או שכונה. פעמים רבות המקומי יאופיין על פי הקבוצה עבודה נערך המיפוי. הוא יכול להיקבע על-ידי קבוצה בעלת עניין כמו הקהילה החרדית או המגזר הבדואי וכן קבוצות בעלות עניין כלכלי כמו מגדלי הפרחים. במקרה זה המקומי עשוי לחרוג מגבולות השכונה או הישוב, אך לא מגבולות הקהילה (גם אם זו קהילה שנוצרה על בסיס מקצועי). כל קבוצה תגדיר את המקומי באופן שונה ובהתאם לסקלה הרלוונטית לה. היות ופיתוח מקיים נקבע על-ידי אנשי המקום והקהילה, כלל בסיסי הוא שהקהילה במוקד העניין היא שתגדיר את גבולות המקומי. כך לדוגמה, במיפוי אחד, המקומי יהיה שכונה ד' בבאר שבע, שאת הכלכלה המקומית שבה ברצוננו לחזק. במיפוי שני שכונה ד' מאחדת כוחות עם שכונות אחרות בעיר כחלק מקהילה שעניינה קידום כמ"מ במישור העירוני. במיפוי שלישי באר שבע תשתף פעולה עם רשויות מקומיות שמהוות קהילת עניין לקידום הנגב, ובהמשך מיפוי המקדם רכש כחול לבן. סקלות המקומי משתנות ויכולות לפעול במקביל, כמין פְּרָקְטִי, הפועל להשמת עקרונות הכמ"מ בקנה מידה הולך ומתרחב.

איור 4: פרקטל מקומי

לאחר שהחלטנו על גבולות המקומי עלינו לדלות פרטים נוספים בעזרת כלי מיפוי אחרים. סוג מיפוי אחד הקשור לגבולות המקום הוא שימוש במודל "הדלי הדולף". הדלי מסמן את גבולות המקומי. כמו בדלי, מים נכנסים דרך הפתח ודולפים דרך החורים. כך בהשאלה, משאבים נכנסים למערכת ודולפים החוצה דרך החורים. על דרך המשל, ניקח בית מגורים כדוגמה ל"מקומי" או ל"דלי" שלנו. אנו מכניסים אנרגיה לדירה באמצעות כבלי החשמל, קרני השמש החודרות מהחלונות ובלוני הגז (לצורך המודל: האנרגיה = המים שנכנסים לדלי). האנרגיה משמשת בבית לבישול, חימום ומאור ודולפת החוצה בזמן השימוש. בשיטת מיפוי זו יש לאבחן את מקורות הכניסה של האנרגיה ואת מוצאן. על מנת לבנות מערכת מקיימת יותר יש לצמצם את מקור הדליפות ולחפש מקורות מילוי מקומיים. בדוגמה הנ"ל אפשר לבחור מכשירים חסכניים באנרגיה או לבודד את הבית לשם הקטנת הדליפות.

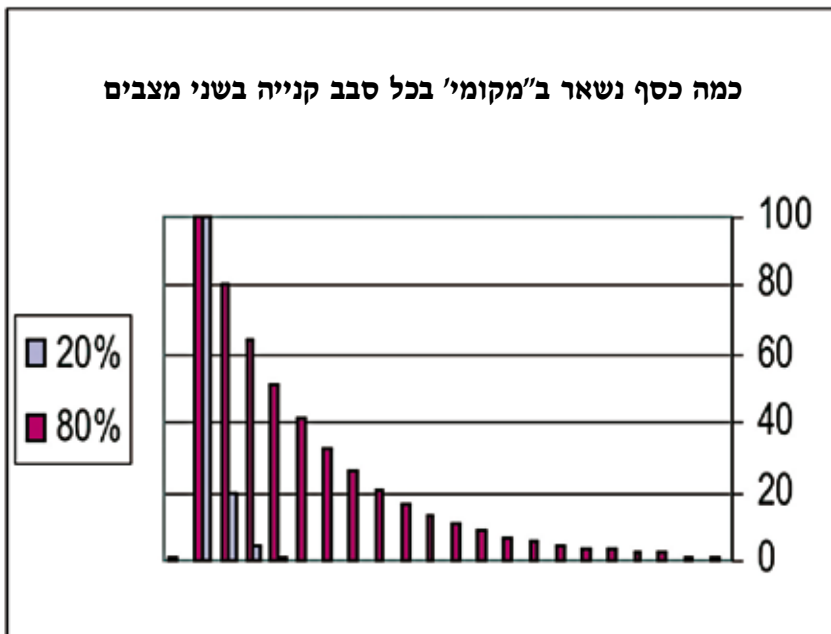
מיפוי באמצעות "הדלי הדולף", אם כך, דורש קודם כל הגדרה של גבולות המקומי, שהם גבולות "הדלי", ובחירה של סוג הזרימה אותה אנו רוצים למפות (כסף, כוח אדם, אנרגיה וכדומה). בשלב הבא נערוך רשימה של הדברים הנכנסים למקומי, נזהה את מקורותיהם, נאתר את המקומות שבהם קיימת זרימה פנימה, וכן את הנקודות שבהן הזרימה מובילה אל מחוץ למקומי. לאחר תום המיפוי ניתן להציע הצעות לצמצום הדליפות והגדלת הייצור בתוך המקום לשם צמצום ה"יבוא" מבחוץ. אך בזאת לא נעסוק בפרק זה.

מיפוי כלכלי

גם כאשר מיפוינו את גבולות המקום, את הנכנס והיוצא ממנו, עדיין נשאר מידע רב חבוי מאתנו. אנו לא יודעים כמה פעמים עובר הכסף (או כל משאב אחר) מיד ליד בתוך תחום המקומי ואנו גם לא מודעים למשאבים הנוצרים ומתכלים בתוך גבולות המקומי. מספר הידיים דרכן עובר הכסף משמעותי ביותר למדידת החוסן המקומי והשפע המקומי. שיטת מיפוי אחת המאפשרת לנו למדוד את תחלופת הכסף בתוך גבולות המקומי הוא שימוש ב"מכפיל המקומי 3" (LM3). המכפיל המקומי מודד, או ממפה, את מספר הפעמים שבהם כסף מחליף ידיים בתוך המקומי⁸. ראשית נעמוד על חשיבות הכלי ולאחר מכן נסקור דרכים פרקטיות לשימוש בו.

נתחיל בשאלה בסיסית: כמה שווים מאה שקלים? יש הרבה יותר מדרך אחת לענות על השאלה הזו. ברור שמאה שקלים בתל אביב לא שווים למאה שקלים בבאר שבע – אם מסתכלים על כוח הקנייה. אבל ננסה להסתכל על ערך מאה השקלים שלי מנקודת המבט של העושר המקומי. לשם הדוגמה נניח כי הוצאתי את מאה השקלים ברשת ארצית אשר יש לה סניף מקומי. הבה נניח כי בשל כך רק 20% מתוך מאה השקלים נותרו במקום ואילו ה-80% הנותרים יצאו מרשותנו. לכן מנקודת המבט המקומית מאה השקלים שלי שווים 100 שלי ועוד 20 שקלים (שלצורך הדוגמה הגיעו לשכני שהוא זבן בסניף). אם גם חברי הזבן ישקיע את 20 השקלים שלו באופן דומה כך ש-20% יוותרו בגבולות המקום, אזי 100 השקלים שלי שווים עתה כבר 124, וביד השלישית שקיבלה את שארית הכסף ותנהג בהתאם נגיע לסכום של 124.8 שקלים מקומיים. אם נמשיך ונסכם, בטור, את הכסף ש"עבד" בתחום המקום, נגיע ל-125 שקלים סך הכול. עתה נשנה את ערכי הדוגמה כך ש-80% מהקנייה הנעשית במאה השקלים שלי בכל סיבוב, תישאר בתחום המקומי. כמה שווים עתה מאה שקלים?

איור 5: כמה שווים מאה שקלים?

אם נסכם את טור הערכים עתה נגיע ל-500 שקלים מקומיים. ככל שהכסף יישאר בתוך גבולות המקום (בכל פעולה ופעולה) כך השפע המקומי יגבר ללא צורך בהוספת משאבים מבחוץ. במיפוי מסוג LM3 נסקור את מספר הפעמים שכסף מעביר ידיים בתוך המקומי ונסכם את "כוח הקנייה" של הכסף. קשה לעקוב אחר כל הסבבים של הכסף אך מספיק לסכום את שלושת הסבבים הראשונים: הם משקפים את רוב הערך שנצבר, או לא נצבר, במקום. זו הסיבה ששיטת מיפוי זו נקראת המכפיל המקומי 3. ניתוח של מיפוי כנ"ל יאתר נקודות חולשה (דליפות) וחוזק, ויאפשר לקהילה לתכנן מערכת איתנה יותר, אשר תדע לנצל טוב יותר את משאבי המקום (ראו דוגמה לסקר של מכפיל מקומי שנעשה בשכונת יפו ג' בקופסה).

המכפיל המקומי: דוגמה ממתנ"ס ביפו ג' דרום

סקר המכפיל המקומי (LM3) הוא כלי הנותן אינדיקציה מספרית לפעילות כלכלית באזור מוגדר, וכפועל יוצא נותן לנו מידע על הזדמנויות לחיזוק הכלכלה המקומית. המודל פותח על-ידי הארגון The new economics foundation והסקר נוסה בהצלחה באנגליה. הסקר שתוצאותיו מוצגות להלן נערך במתנ"ס בני ברית בשכונה יפו ג' דרום, על-ידי הקליניקה ליזמות עסקית וצדק כלכלי באוניברסיטת תל-אביב ובשיתוף פעולה של מנהל ועובדות המתנ"ס.

הסקר נערך באופן הבא: בשלב ראשון נבחנו ההכנסות השנתיות של המתנ"ס שהסתכמו ב-1,825,000 ₪ (הכנסות מעיריית תל אביב ומגביית דמי מנוי על פעילויות). בשלב שני נבחנו ההוצאות השנתיות של המתנ"ס המנוצלות באופן מקומי. מתוך כל ההוצאות רק 100,000 ₪ בשנה נשארים במקום בדמות תשלום משכורות לעובדת משק ושתי עובדות ההדרכה. יתרת ההוצאות הן שכר לעובדים מטעם העירייה שבאים מבחוץ, שירותים כמו חשמל ותקשורת הנרכשים מבחוץ והוצאות לתחזוקה, כאשר הרכש נעשה לרוב בדרך של מרכז חיצוני והוצאות תחבורה לשם נסיעה לפעילויות מחוץ למתנ"ס. בשלב שלישי נבחנו ההוצאות של שתי עובדות מקומיות שהועסקו על-ידי המתנ"ס בזמן עריכת הסקר. סך ההוצאות המקומיות שלהן לשנה (לקניות, חוגים ושירותים מאנשי מקצוע מקומיים) הסתכם ב-54,850 ₪.

חישוב המכפיל המקומי נעשה בדרך הבאה:

(הכנסות המתנ"ס + הוצאות מקומיות של המתנ"ס + הוצאות מקומיות של העובדות) / הכנסות המתנ"ס.

$$\text{במספרים: } 1.08 = 1,825,000 / (54,850 + 100,000 + 1,825,000)$$

ככלל, ערך המכפיל המקומי נע בין 1 ל-3 או על ציר בין שני מצבים קיצוניים. במצב קיצוני אחד כל ההכנסות (X) מוצאות בתוך הקהילה ($X = 3 / X^*$). במצב קיצוני שני כלל ההכנסות מוצאות מחוץ לקהילה ($X = 1 / (X+0+0)$). ככל שערך המכפיל המקומי גדול יותר כך הוא מעיד על פעילות כלכלית מקומית בהיקף נרחב. שיעור של 1.08 במתנ"ס בני ברית הוא ערך נמוך יחסית, המעיד על כך שרוב הכסף בשימוש המתנ"ס יוצא כלעומת שבא, בלא שהניב ערך מוסף של פעילות כלכלית באזור. מצב זה אינו גורע מהתועלת בשירותים החברתיים שמציע המתנ"ס, אך בראייה של כלכלה מקומית המטרה היא למקסם את השימוש בתקציב כדי שהתועלת שתצמח ממנו עבור תושבי המקום תהיה גם כלכלית: הכסף יעבור מיד ליד בין תושבי השכונה בגין פעילות מסחרית בטרם יזלוג החוצה.

לפרטים נוספים על הסקר: www.law.tau.ac.il/Heb/_Uploads/dbsAttachedFiles/community.pdf

מיפוי סביבתי וחברתי

כפי שערכנו מיפוי לצרכים ולכוחות הכלכליים המקומיים, ניתן וכדאי למפות את הצרכים והכוחות הסביבתיים והחברתיים. במיפוי סביבתי ננסה למפות זרימה של חומר, אנרגיה, סחורות וכדומה, וזאת בשונה ממיפוי הזרימה של כסף אליו התייחסנו לעיל. דוגמה טובה הם מוצרים וסחורות הנכנסים

לתחום המקומי. בשביל המיפוי שלנו נרצה לדעת מהיכן הם מגיעים, לאן הם הולכים אחרי השימוש, והאם ניתן לסגור את המעגל הזה ולחזור ולהשתמש בחומרי גלם של המוצרים בתוך המקומי (בתוך ה"דלי"). את מעגל החומר האורגני ניתן לסגור (או לצמצם) על-ידי הכנת קומפוסט משאריות ירקות ופירות ולהשתמש בו לטיוב הקרקע בגינות מקומיות. אם נצליח לספק בדרך זו תחליף מקומי לדשן המגיע מבחוץ, נוכל לחסוך באנרגיה הנדרשת לייצור ולשינוע של הדשן ואף לתרום לצמצום בכריית מינרלים. אם הקומפוסט ישולב במערך של חקלאות אורבנית לגידול מקומי של חלק מתוצרת הירקות והפרות הנצרכת במקום, נוכל לחסוך באנרגיה לשינוע ולקירור המזון ולצמצם עוד יותר את המשאבים המסופקים מבחוץ.

מיפוי סביבתי דורש מעקב אחר משאבים שנכנסים ויוצאים מתחום המקומי. חומרי גלם נכנסים ניתן לאתר בטבלאות הרכש המקומי, וחומרי גלם יוצאים ניתן לזהות רק אם מפרידים את הפסולת לחלקיה. בצורה דומה ניתן לעקוב אחרי מוצרים שנכנסים ויוצאים, אנרגיה נכנסת ויוצאת וכדומה. בהתבססות על שלושת ה-"ל" המפורסמים: להימנע, להשתמש בשנית, למחזר, אפשר לבנות סדרת שאלות למיפוי סביבתי:

1. כיצד "נימנע", כלומר, נצמצם את כמות חומרי הגלם והמוצרים שנכנסים מבחוץ? שאלות למיפוי: מה ניתן לצרוך מתוך המקום ולהימנע מלצרוך מחוץ למקום? כמה יצרנים מקומיים קיימים? מה עיקר ה"ייבוא" למקום? האם ניתן למצוא לו תחליף מקומי והאם התחליף המקומי עדיף מבחינה סביבתית וחברתית?
2. כיצד "נשתמש בשנית", כלומר, נרחיב שימוש חוזר בחומרי גלם ומוצרים בתחום המקומי? שאלות למיפוי: כמה פעמים חפץ עובר ידיים או שימוש בתוך המקום לפני שהוא נפלט החוצה? אילו פתרונות אפשריים לשימוש חוזר בחפצים וחומרי גלם יש במקום? מה מידת המודעות במקום לפתרונות הללו ועד כמה נעשה בהם שימוש?
3. כיצד "נמחזר", כלומר, נחזיר חומרי גלם לתהליך היצור? שאלות למיפוי: מהו שיעור המחזור במקום? היכן ממוקמים מתקני ההפרדה והאיסוף? היכן ניתן לרכוש מוצרים שיוצרו בגישת עיצוב מוצר "מעריסה לעריסה" (cradle to cradle)?⁹ מה מידת המודעות לגישת "מעריסה לעריסה" במפעלים המקומיים?

במיפוי חברתי, בשונה ממיפוי כלכלי וסביבתי, ננסה למפות זרימה של כוח אדם ועבודה, ולמעשה כל הדברים שלא נכנסו תחת המיפוי של כסף, חומרים ו/או משאבים לעיל, ובכלל זה דברים פחות מוחשיים כגון זמן. ניתן, לדוגמה, לנסות ולמפות את הוצאת הזמן של תושבי המקום. כלי עבודה אפשרי לצורך זה הוא שאלון המבקש מהתושבים לתאר יום חול ממוצע וכן את השבתות והחגים. אם מתברר כי זמן רב מוקדש לנסיעות, ייתכן וזיהינו במקום "דליפה". זו בתורה מעלה שאלות נוספות למיפוי, כגון אילו שירותים חסרים במקום ומחייבים נסיעה למקום אחר? לא תמיד שווה כלכלית למנוע דליפה מסוג זה. יחד עם זאת, לזמן יש גם מחיר אשר לא ניתן להמרה חד-ערכית לכסף. אנשים אשר מוציאים את זמנם בנסיעות אל מחוץ למקומי מייצרים יותר פליטות פחמן ומפסידים הון אנושי וחברתי למקומי (בהנחה שניתן היה להשקיע את הזמן שארכה הנסיעה במשפחה או בקהילה).

מיפוי חברתי יכול להתייחס גם לשירותים הנצרכים במקום או מחוץ לו ובכלל זה חינוך, הסעדה, שרברבות, תרבות ואפילו תספורת. שאלות אפשריות למיפוי הן: כמה אנשים עוזבים ביום את המקום

ומאילו סיבות? כמה אנשים מחוץ למקום מגיעים כל יום לצורך שירות זה או אחר? כמה שירותים ניתנים על-ידי מקומיים למקומיים? מיפוי מסוג זה יכול לסייע לנו לזהות "דליפות" של כסף שיוצא מהמקום לצורך המיפוי הכלכלי, אבל גם לתת אינדיקציה על עצמת הקשרים והקהילתיות במקום. ככל שאנשי המקום צורכים שירותים מקומיים, כך נוצרות יותר אינטראקציות בין אנשי המקום, ולהן עשוי להיות ערך מוסף של תרומה לחוסן קהילתי.

קצרה היריעה מלהכיל את כל הנושאים שמיפוי חברתי יכול להקיף – הפוטנציאל הוא גדול. ניתן אפילו למפות חלומות. שאלה אפשרית למיפוי היא: על מה חולמים האנשים במקום? האם הם חולמים על התרבות בעיר הגדולה, על החופשה באירופה או על הגינה הקהילתית בשכונה? במיפוי החלומות אפשר לזהות מה חסר במקום ומה חזקותיו.

סיכום

בפרק זה ראינו כי מיפוי המקומי הוא תנאי בסיס ליצירת כמ"מ. בלא להכיר את המקום על כל ממדיו והזרימות בתוכו, אליו ומתוכו, לא נוכל לכוון מסגרות כלכליות מקיימות, ובלא שנוהה את ה"דליפות" לא נוכל לאתר דרכים לפתור את הבעיות. ראינו כי "מקומי" אינו בהכרח הגדרה גיאוגרפית ושניתן להכילה בהתאם לקהילה הגיאוגרפית, או קהילת עניין לפי הצורך. זיהינו גם את המורכבות של המיפוי, המתייחס בה בעת להיבטים כלכליים, סביבתיים וחברתיים.

למיפוי יש עצמה רבה בהצגת הבעיות, אך בפני עצמו אינו מייצר פתרונות. הוא גם אינו פותר מתחים אפשריים: בין סקלות שונות שבהן פועלות קהילות עניין, או בין המעגל הכלכלי, הסביבתי ו/או החברתי של כמ"מ – הגם שניתן לעתים לזהות באמצעות המיפוי את הפוטנציאל למתחים מסוג אלו. לבסוף, חשוב לזכור כי למיפוי יש תפקיד לכל אורך התהליך של פיתוח כמ"מ: הוא משרת, בין היתר, את המתכלל שצריך "לראות את הדלי כמכלול", כפי שמתאר זאת אורי פינטו בפרק 2, ומאפשר את יכולת הראייה הרחבה של המנהיג, שקיקי אהרונוביץ מזהה בפרק 3. יחד עם זאת, הדיון לעיל הוא רק מבט ראשוני על נושא מורכב: טרם מיפינו עד תום את עולם המיפוי הכמ"מ.

פרק 2: רישות ועבודת תכלול

אורי פינטו

לך אל האנשים
 חיה ביניהם, למד מהם, אהוב אותם
 התחל במה שהם יודעים,
 בנה על מה שיש להם.
 אך על המנהיג הטוב ביותר,
 משהשלים את משימתו ותמה מלאכתו
 ייאמרו האנשים – "עשינו זאת בעצמנו"

(אמרה קדומה מן המזרח)

למה צריך לתכלול?

אחד המאפיינים הבולטים בתהליכי תכנון ופיתוח, בעיקר בפריפריה, הוא שיעור גבוה של מעורבות גורמים ציבוריים, מהמגזר השלישי ומהמגזר העסקי. מגוון רחב ביותר של תכניות, פרויקטים ותהליכים חברתיים מתנהלים ביישובים אלה על בסיס הקצאת משאבים מן החוץ. במרבית המקרים, המעורבות של הציבור המקומי והארגונים המקומיים היא מינימאלית, מה שגורם לאי מיצוי של הפוטנציאל המלא לטובת פיתוח הקהילה. חוסר המיצוי מתגבר לנוכח שיטות ונהלי העבודה המתקיימים ברמה המקומית בכלל ובערי הפריפריה בפרט. צורת העבודה היא היררכית ומפוצלת וחסרה ראייה מערכתית כוללת, המעודדת יצירת ממשקים ושותפויות. כתוצאה מכך קיימת יכולת מוגבלת להניע תהליכי תכנון, פיתוח ויזמות על מנת למנף את הפוטנציאל הקיים ברמה המקומית לטובת פיתוח הקהילה. **נוכחותו של גורם יישובי מקומי מתכלל עשויה לצמצם במידה רבה את ההשפעות השליליות הללו ולמצות את מלוא הפוטנציאל של השקעות אלו בקהילה המקומית.**

תשובה נוספת לשאלת הצורך בגורם מתכלל מגיעה דווקא מנקודת מבט של ניהול עסקים וארגונים. על פי תורת הניהולית של יצחק אדיג'ס, ניהול נכון פירושו **לקבל החלטות וליישמן**. גישה זו מסתמכת על כך שחובה לקבל החלטות בכל עת (מכיוון שהמציאות היא דינאמית ומשתנה כל הזמן) ועל כך שהחלטות לא מיושמות מעצמן – יש צורך להשקיע מאמץ ותבונה כדי ליישמן. אדיג'ס טוען שעל מנת ליישם החלטות שהתקבלו יש צורך בארבעה "טיפוסים" של אנשי צוות המייצרים לארגון יעילות ואפקטיביות בטווח הקצר והארוך. המשימתי, האדמיניסטרטור, היזם והמתכלל. בעולם הקאוצ'ינג האישי והארגוני, את הטיפוסים של אדיג'ס מחליפים במידה רבה "סגנונות התקשורת": המשימתי, המנתח, התומך, והמקדם (האחרון הוא מעין מקביל למתכלל). גם הניהול הציבורי החדש מתייחס למעבר מתפקידו של הממשל כ"ספק שירות" לתפקיד של "הסדרת שירות", כך שמכאן ומכאן עולה חשיבותו של התכלול כמרכיב חשוב בניהול נכון השומר על יעילות לאורך זמן ביישום החלטות. **תפקידו של המתכלל הוא לייצר את המרחב המשותף שבו פועלים כל מרכיבי המערכת במיטבם, באופן הרמוני וסינרגטי. כל מרכיב במערכת ממצה באופן מלא את יכולתו לפעול כתוצאה מהחיבור לשאר המרכיבים, תוך בניית מערכות יחסים, קשרי עבודה, מבנים ארגוניים תומכים ומערכות קבועות להעברת מידע בין כלל המרכיבים לתמיכה בפעולה משותפת.**

פרופיל המתכלל

בראש מעיניו עומדים האנשים. הוא רוצה לייצר אינטגרציה והרמוניה בין כלל השותפים ומנסה למצוא איזון בין צרכי הכלל לצרכי הפרט. הוא עוסק בגישור, פשרה, מציאת קונצנזוס. בפרופיל האישייתי מדובר בטיפוס רגיש, מבין, מכיל, היודע ליצור קשר עמוק, סומך ומאמין. גישתו המבינה והחברתית לאנשים אינה מאיימת, ו"קל" לשוחח אתו או להיות בחברתו. מדובר במישהו שלא מונע מתחרות או מאגו. מישהו שיודע לחשוב לטווח הארוך, ושמעבר לשאלות החשובות – מה? למה? איך צריך לעשות? – מובילה אותו השאלה המתייחסת ל"מי". בשל מערכת קשריו הענפה עם כלל גורמי המערכת, מהווה המתכלל מרכז מידע ונתונים על הנעשה ביישוב – על צרכים עירוניים שעולים מעת לעת, על מענים שקיימים ונוצרים ועל אפשרויות נוספות לפיתוח. תפקידו של המתכלל הוא לעולם לא לאחוז בידע זה אלא תמיד לעשות בו שימוש ולהעבירו הלאה לכלל המערכת, ובמיוחד לגורמים רלוונטיים יותר. כמו כן, כפי שיפורט בהמשך, דרוש גם שילוב של מיקום מתאים במערכת, הגדרת תפקיד רלוונטי ודפוסי עבודה ותקשורת בין-אישית מתאימים. כמובן, בכל האמור לעיל, הוא יכול להיות גם היא.

זהות ותפקיד המתכלל – מספר דילמות

מההגדרות לעיל עולות מספר דילמות בנוגע לזהות ותפקיד המתכלל:

מיקום ונוכחות הרשות בתהליך – האם ניתן לבצע פעולת תכלול מקומית ביישוב ללא "מנדט", או ללא נוכחות משמעותית של הרשות? מניסיונו בעבר ולפי תפיסת עולמו ב"עיר בשינוי" (בקופסה) לא ניתן ולא מומלץ להיכנס לפעילות עומק של תכלול ברמה מקומית מוניציפאלית ללא הליכה יד ביד עם דמות בכירה ומובילה ברשות. רק במקרים מיוחדים, כגון פנייה של קואליציה אזרחית מקומית בבקשה לשיתוף פעולה, יש מקום לקבל החלטה לפעול במסגרת יישובית ללא תאום עם הרשות. במקרה כזה יש לעשות זאת כהחלטה מודעת ומנומקת היטב ותוך שאיפה ליצור בהקדם תמונת עתיד שבה הרשות המקומית היא שותפה משמעותית.

זהות המתכלל: האם הוא מייצג ארגון? איזה? האם זהו תפקיד למישהו מקומי או חיצוני? האם בעל תפקיד ברשות כגון עובד קהילתי? מניסיונו, בערים שבהן אנו פועלים עולה כי למתכלל המגיע מגוף חיצוני (מגזר שלישי), ולעתים אף כתושב האזור שאינו מקומי, יש יתרונות רבים: הוא אינו חשוד מראש כשותף למערך האינטרסים, ליחסי הכוחות ולהיסטוריה המקומיים. באמצעות יתרונות אלו ובאמצעות פרופיל המתכלל שתואר קודם, ניתן לכסות על החסרונות הנלווים: צורך בהקדשת זמן ללימוד ומיפוי קהילתי, היתפסות כזר וכלא שייך על-ידי הגורמים המקומיים ועוד.

מגבלות השותפות: מי נשאר בחוץ? שותפות כאמצעי או כמטרה? כתהליך או כתוצאה? גם כאן מניסיונו עולה כי שותפות לעולם לא יכולה להכיל את כלל המשתתפים הפוטנציאליים – תמיד יהיה מי שישאר "בחוץ". במקרה זה חשוב שהמתכלל יידע לתת לעצמו ולאחרים תשובות לשאלות: מי נשאר בחוץ, למה הוא בחוץ, מה צריך לקרות כדי שישתלב ומה המחיר שעלול להיגבות מחברי השותפות או מהיכולת לקדם שינוי רצוי באופן מיטבי? לאור התשובות האפשריות יש לפעול לבניית השותפות. צריך גם לזכור שעל "סרגל היחסים", הנפרס בין מערכת יחסים מרוחקת בקיצון האחד ושותפות בקיצון השני, מופיעים מצבים נוספים רצויים ורלוונטיים בין ארגונים כגון יידוע, תאום ושתוף פעולה¹⁰. בנוסף יש לזכור שאצל המתכלל השותפות אינה רק אמצעי אלא גם ערך מוביל –

זאת מתוך כל הנאמר לעיל. לכן, ובעיקר מתוך תפיסה של כמ"מ, יש מקום להתעקש עליה כמטרה וכפלטפורמה הכרחית לפעולה ולא רק כאמצעי (להגדרה של שותפות ראו בקופסה).

מרכיבים בעבודת התכלול כפוטנציאל להיכרות, הטמעה ופעולה ביישוב מתוך תפיסה של כמ"מ

מתוך התייחסות לקהילות כזירה כלכלית על סמך מודל "הדלי הדולף" של nef, שהוצג במבוא, עולה סוגיית המעקב אחר מקור הזרימה של המשאבים ליישוב (הדלי), נתיבם, איתור חורים ונזילות ומציאת דרכים לסתימת הדליפות. השאלה הראשונה הנשאלת היא: מי יכול לראות ורואה את הדלי כמכלול? כאמור וכמתואר קודם, רוב הארגונים ואפילו הרשויות מתקשים לראות את התמונה המלאה ולא רק חלקים מסוימים של הדלי וה"חורים" שבתחומי התייחסותם. ככלל, התמונה המלאה בתיסתנו חייבת להיות תמונה תלת מגזרית (ציבורי, פרטי ושלישי) כדי שתכיל בתוכה את כלל משאבי הקהילה.

בנוסף, על מנת ליצור "ערבול נכון" של המים בדלי והשאתם בתוכו כמה שיותר זמן, נדרשת היכרות עם כלל ערוצי הזרימה האפשריים. נקודת המבט של המתכלל היא ייחודית בכל שבהיותו משוחרר מהתבוננות ברמת המיקרו, הוא מסוגל לראות את המאקרו – את התמונה הכללית, את הדלי עצמו. בהיותה פעולה ש"מנקה את הצנרת" ויוצרת מערכות זרימה משותפות ומסועפות בתוך המרחב המקומי – מרחב ה"דלי" – פעולת התכלול היא בעצם מנגנון לסתימת חורים הגורמת לכסף "להסתובב" בכלכלה המקומית ולהשקות אזורים נרחבים יותר בתוכה.

בנוסף, אנו מאמינים שפעולת התכלול, והחוסן והזהות החזקה שהיא יוצרת בפעולתה המקומית, מאפשרות גם להפוך את "המטרייה" (במודל של nef מסמלת המטרייה את גורמי ההסתה של המשאבים שאמורים להגיע ליישוב ולקהילה) ל"משפך" (כוח שמנקז אליו משאבים והופך לאבן שואבת). כלומר: פיתוח מן ה"פנים" הוא כוח לייצור ומינוף של משאבים מקומיים לצורך משיכת משאבים מבחוץ. לא עוד קבלת "הון" מן החוץ בתקווה שיניע יזמות מקומית, אלא קהילה מאורגנת ומתואמת הרואה לעצמה למטרה ליזום, ליצור ולקדם עשייה וסדר יום מקומי, וכתוצאה מכך גם מסוגלת לגייס אליה משאבים מבחוץ כבסיס לעצמאות ולצמיחה לאורך זמן.

מידת היעילות והמועילות של גורם מתכלל יישובי לקידום תפיסה של כמ"מ ולאיתור "נזילות" ו"סתימת חורים", נגזרת ישירות מיכולתו ליצור ולהוביל "מרחב משותף" למרב בעלי העניין מכלל המגזרים והארגונים הרלוונטיים – החל מראש הרשות, דרך הדרג הבכיר, הדרג המקצועי, פרנסי היישוב, מעסיקים ואנשי עסקים ועד ארגוני מגזר שלישי, פעילים קהילתיים ומנהיגות מתנדבת. היכולת ליזום, להנחות ולנהל שותפויות תוך מימוש פוטנציאל השונות בין המגזרים, וליצור פעולה מתוך ראייה כוללת המאפשרת לכל גורם שותף לבטא את יתרונותיו היחסיים ולקחת חלק במרכיבים המתאימים לאסטרטגייה המשותפת מחד, ולמאפייניו הייחודיים מאידך, היא אחד הכלים המשמעותיים והמרכזיים בעבודתו של המתכלל.

על המתכלל לפתח במערכות מולן הוא עובד את היכולות הבאות:

- **היכולת להגדיר פיתוח משמעותי ומיטבי תוך שאילת שאלות הנוגעות לתחומי הכלכלה, החברה והסביבה.** שאלות כגון: האם וכיצד מגבירים פעילות כלכלית בתוך האזור ומונעים דליפות? האם וכיצד תורמת פעילות הפיתוח לצמצום טביעת-רגל אקולוגית? האם וכיצד תורמת הפעילות הכלכלית לחוסן קהילתי ומבטיחה קיום נאות והגון לחבריה?

● **היכולת לפעול מתוך תיאום, שיתוף פעולה, שקיפות, שותפות וראייה כוללת:** החל מגיבוש אסטרטגיה משותפת וכלה בהגדרת דפוסי פעולה, מעקב, ליווי והערכה – כמכלול. לא עוד שותפות נקודתית לצורך גיוס תרומה או פרויקט אקראי, אלא תיאום, מניעת כפילויות ובעיקר מינוף השותפות לכדי יצירת סינרגיה וערך מוסף בין כל פעילות נקודתית, על בסיס ראייה כוללת. בהקשר זה ניתן להתייחס לתרומת המתכלל, שמקים מנהלות יישוביות או שולחנות עגולים הכוללים דרג מבצעי רלוונטי מכלל הגופים והארגונים (מחלקות שונות ברשות וארגונים מחוצה לה), הפועלים באותו מרחב משותף כגון חינוך בלתי פורמאלי, צעירים, חסד ורווחה, תרבות וכולי. בצוותים אלו יוצרים תכנית עבודה יישובית משותפת וארוכת טווח, חוצה אגפים וארגונים, אשר שמה את הלקוח וצרכיו ואת המטרות המשותפות במרכז, ואשר מתמודדת באופן מונחה ותדיר עם האתגרים והקשיים העולים מאופן פעולה זה. מסגרות כאלה מופעלות כיום בהצלחה בערים שבהן "ציונות 2000" מפעילה או הפעילה את תכנית "עיר בשינוי" (ירוחם, מגדל העמק, גבעת אולגה, שדרות, בית שאן) ובערים אחרות נוספות.

● **היכולת לפעול מתוך ראייה רבגונית רב תרבותית** וליצור בתוך המרחב סובלנות וסבלנות לקבוצות שונות עם מאפיינים ורקעים חברתיים ותרבותיים שונים. דוגמה לכך היא תהליך עכשווי של הקמת קואופרטיב מזון בירוחם בשיתוף עם נציגי קהילה חרדית, נציגי גרעין תורני ומטופלי אגף הרווחה. במקרה זה המתכלל מוביל ומנחה תהליך גישור שדורש דילוג משותף על "משוכות" הקשורות לסוגיות שונות כגון רמת ההכשר של המוצרים, שעות הפרדה בין גברים ונשים, קוד לבוש ועוד.

● **היכולת להתמקד ולהתייחס לאזור גיאוגרפי מסוים כ"מקומי".** כלומר, היכולת להגדיר מרחב התערבות מוגדר, כגון יישוב או מועצה או שכונה, ולקבוע שזהו ה"מקומי" מבחינתנו: האזור המוגדר הזה הוא תחום ההתערבות שלנו ובאחריותנו לאמץ את האינטרסים ונקודות המבט העולים במקום.

● **היכולת לפעול באזור זה על-ידי עבודה "פנימה", עם ועל בסיס המערכות הקיימות,** צריכה להיות נקודת מוצא לכל מעורבות והתערבות מן החוץ. הקהילה המקומית מגלמת בתוכה את משאב ההון האנושי והחברתי של היישוב, והיא למעשה המצע הנגיש, היעיל והמשפיע ביותר לצורך מינוף המקום – הן למטרות תרבותיות-חברתיות-קהילתיות והן לצורך פיתוח יזמי-כלכלי.

בתוך "המרחב המשותף" שיצר המתכלל בקרב מרב בעלי העניין, עליו לבצע את הפעולות הבאות – כולן או חלקן לפי הצורך:

1. העברת ידע ומידע רלוונטיים.

2. פיתוח של ידע חדש.

3. הנחיה אישית וקבוצתית.

4. מינוף הזדמנויות.

5. יזום, הנחייה וניהול של שותפויות.

לסיכום

עבודת המתכלל היא מרכיב חשוב והכרחי במיצוי פעולתן של מערכות גדולות ומורכבות ובמיוחד מערכות של רשויות ומערכות קהילתיות העוסקות בתהליכי פיתוח חברתי, כלכלי וסביבתי. היכולת ליצור מימוש מיטבי של כלל מרכיבי המערכת ומנופי הצמיחה שלה – הון כלכלי, הון אנושי, הון חברתי, הון סביבתי ועוד – תלויים ביכולת של מרכיבים אלו לתרום זה לפעולתו של זה. היכולת של מרכיבי המערכת לעשות זאת תלויה במידה רבה בקיומו של גורם מתכלל המוכר ומקובל על ידן, מכיר את מרכיביהן היכרות עמוקה ובאותה שעה, כמוביל וכמנהיג, תמיד רואה לנגד עיניו את תמונת התצרף המלאה, שמתייחסת לאופן שבו מרכיבים אלו יוצרים שלם דינאמי ועשיר שהוא יותר מסך חלקיו.

תכנית "עיר בשינוי"

פרק זה מבוסס על ניסיונה של עמותת "ציונות 2000" בהפעלת מודל תכנית "עיר בשינוי", הפועלת למעלה מעשור בקבוצת יישובי פריפריה, בעלי דירוג חברתי-כלכלי נמוך. מטרת התכנית לייצר התערבויות המחזקות ומעצימות את היישובים שבהם היא פועלת. לצורך השגת מטרתה, התכנית פועלת על בסיס מודל עבודה בעל כמה עקרונות, ביניהם: מיקוד ברמת יישוב בודד, מינוי רכז הפועל ביישוב באופן קבוע כזם חברתי ומתכלל, עבודה צמודה עם הרשות, שיתוף פעולה עם כלל הגורמים הפועלים ביישוב תוך דגש לחיבור בין מגזרי ויצירת פעילות לחיזוק תשתיות קהילתיות במספר תחומים נבחרים. תכנית הפעולה מתבססת על זיהוי נכסים וכוחות מקומיים במטרה להפגיש בין הצרכים של התושבים לבין היכולות של הקהילה. מפגש זה מוביל לשיפור והתאמה של תכניות ושירותים קיימים ולפיתוח תכניות חדשות. במהלך הפעלת התכנית ביישוב מתבצע זיהוי ומיפוי של השירותים הקיימים בעיר בתחומים נבחרים תוך זיהוי נקודות שבהן קיימת חפיפה בין שירותים שונים; זיהוי נקודות שבהן יש חוסר בשירותים מתאימים; גיבוש הצעות ליעול השירותים הקיימים וסיוע לשירותים אלו בבניית תכניות עבודה, באיגום, בגיוס משאבים, בשיווק ובהפעלת תכניות המותאמות לצרכי המקום, תוך הישענות מרבית על השירותים והנכסים הייחודיים לעיר.

במהלך שנות עבודתה ביישובים, עסקה תכנית "עיר בשינוי" בשלושה תחומי פעולה: נוער, צעירים והתנדבות. שלושת התחומים שבהם עסקה התכנית מיקדו מאמץ לחיזוק היישובים באמצעות קידום ההון האנושי וההון החברתי. במסגרת זו נעשו פעולות בתחום החינוך, הרווחה, רכישת השכלה והכנה לחיי עבודה, וכן הגברת התנדבות בקרב האוכלוסייה המקומית וחיזוק רשתות קהילתיות.

לצד מוקדי פעילות אלה, ובמקביל למהלך ארגוני כולל, החלה התכנית להתרחב בהדרגה לתחום של פיתוח חברתי-כלכלי, המתמקד במיצוי ההון הכלכלי ביישובים. התרחבות זו עולה בקנה אחד עם תפיסות עדכניות של פיתוח קהילתי, וממנפת נכסים שפיתחה התכנית לאורך שנות פעולתה ביישובים. תכניות לפיתוח חברתי-כלכלי מתקיימות מזה זמן במספר יישובי התכנית כולל ירוחם, טירת כרמל ומגדל העמק, ומסתמנת מגמה של פיתוח פעילות דומה עם יישומה של התכנית גם בקריית שמונה. לאור מגמות אלה, מעוניינת "ציונות 2000" במיסוד והרחבת פעילות זו כחלק ממודל ההתערבות של "עיר בשינוי".

שותפויות בין מגזריות: תשתית לפיתוח כלכלה מקומית מקיימת

תקווה עברון

שותפויות בין מגזריות בין בעלי עניין מגוונים – תושבים, מגזר ציבורי, מגזר שלישי ומגזר עסקי – הן גם תנאי מרכזי לקידום כמ"מ, וגם עיקרון המבטא את רוח הסולידריות המאפיינת את הפיתוח המקומי. כפי שראינו במבוא לחוברת זו, פיתוח כלכלי מקומי מקיים מבוסס על שלושה שילובים – של המעגל הכלכלי, החברתי והסביבתי – ולכן, פיתוח של האחד חייב לקחת בחשבון את השני. הנחה זו מחייבת שותפות בין תחומי פעולה שונים, בין שחקנים ובין בעלי שפה ובסיס ידע שונים. יתר על כן, שילוב הוא תנאי לפיתוח כלכלי-מקומי-מקיים – כמ"מ היא מערכת המשלבת קהילה, מיזמים עסקיים ומערכת שלטונית, ואינה מתמצה במיזם הבודד. הנחה זו, מחייבת שותפות בין מיזמים שונים שלעתים חותרים להשגת מטרות שונות, ופועלים בדרכים שונות. וכן, כדי שתוכל להתפתח כמ"מ, יש צורך ביצירת מערכת שבלעדיה המיזם הפרטני אינו יכול להתקיים במלוא מובן המילה. הנחה זו מציבה אתגר מורכב המחייב הקמת מערכת של שותפות שתאפשר פעולה של מיזמים פרטניים. **למעשה, שותפות, על פניה השונים, היא אחד העקרונות המרכזיים המבדלים את הכמ"מ מיזמות בודדות כמו עסקים חברתיים.**

שיתופי פעולה מחייבים התנהגות יזמית של שחקנים שונים במרחב. שותפות מאפשרת לשחקנים לחלוק נקודות מבט ודעות שונות, כמו גם למצוא פתרונות יצירתיים שישלבו בין הדעות השונות ויציעו אלטרנטיבה חדשנית ויצירתית המוסכמת על כולם. ריבוי נקודות המבט – שימוש ב"שפות" שונות (עסקית, קהילתית, טיפולית, סביבתית), קצב התנהלות שונה ותחומי העיסוק המגוונים – מחייב השקעה מודעת במנגנוני "תרגום" ובמנגנוני פעולה מוסכמים שיסייעו גם בבניית הסכמות. ההבדלים בין בעלי העניין השונים מעלים שאלות רבות בפני המתכלל ויש להקדיש זמן ומקום לטיפול בשאלות אלו: האם השותפים רוצים להיות ביחד? איך השותפות באה לידי ביטוי? מהם העקרונות לבניית שותפות ראויה? כיצד מתארגנת השותפות, וכיצד מסייעים לתהליך זה? כיצד עקרונות הפיתוח המקיים באים לידי ביטוי בשותפות? מיהם השחקנים המרכזיים שיש להם השפעה על הפיתוח הכלכלי המקומי המקיים? אילו כלים ושיטות יבטיחו את הצלחת השותפות?

יצירת שותפות בין המגזרים השונים מחייבת תהליך מתמשך בו נפגשים אינטרסים שונים ואף מנוגדים ומיושבים ביניהם. מרחב שיתופי הפעולה מהווה "מרחב משילות חדש" שבו לא רק המדינה קובעת את המדיניות ואת כללי המשחק, אלא כל השחקנים במרחב: המגזר הציבורי, המגזר השלישי והמגזר העסקי. תפיסת משילות חדשה זו קיבלה הכרה כאסטרטגיה בהצהרת ריו (UNCED 1992) שהכירה בכך שהאחריות לפיתוח מקיים מתחלקת בין השחקנים משלושת המגזרים. שותפויות תלת מגזריות סומנו כאסטרטגיה לקידום פיתוח מקיים גם במטרות הפיתוח של המילניום (UN 2000) וגם בתכנית היישום של ה-WSSD.

אופיין הרצוי של שותפויות תלת מגזריות לפיתוח מקיים:

- מטרות השותפות רתומות **למטרות מוסכמות** של פיתוח מקיים.
- זיהוי **הערך המוסף** של כל שותף ורתימתו למטרות השותפות.
- הגדרת **תוצאות** ברורות ומדידות.

- **אופי וולונטארי** ומתן כבוד לערכים בסיסיים של השותפים.
- **גישה אינטגרטיבית** לפיתוח מקיים המשלבת בין ממדים כלכליים, חברתיים וסביבתיים.
- **גישה שיתופית** המשלבת בין שחקנים משמעותיים ורלוונטיים משלושת המגזרים ומשתפת אותם כבר בשלב מוקדם.
- **שקיפות ואחריות**: ניהול השותפות בשקיפות ובאופן פתוח, לכל אורך חיי השותפות.
- **הסדרי מימון**: הסכמה על הסדרי המימון ומקורותיו.

שותפות – מהי?

על פי ההגדרה המקובלת, שותפות היא **מסגרת מפורשת** שיש בה **יחסי גומלין וחליפין מתמשכים** בין שני ארגונים ו/או שני מגזרים ו/או שני תחומי פעילות נפרדים או יותר, העוסקת בהשגת **מטרות ציבוריות** ונועדה לספק את צרכיו של **לקוח משותף ומרכזי לכולם**, באמצעות **מנגנון פעולה משותף** והכוונה משותפת של משאבים.

מסגרת מפורשת: שותפות קיימת מרגע שהיא מוצהרת וכל אחד מהשותפים לה מזהה את עצמו כחלק ממנה. מלמדת על כוונות, מחויבות ורצון לעשייה ציבורית.

יחסי גומלין וחליפין מתמשכים: מחד מחויבות לנתינה וללקיחת סיכון, ומאידך ציפייה לקבלת תמורה בכסף, במוניטין, בזמן, בנגישות ללקוח, בידע, במידע. זהו מפגש מתמשך עם מחויבות, תכנית ומטרות מוגדרות.

ארגונים נפרדים: זהות וגבולות ברורים מפחיתים חשש מאיום והיטמעות ומאפשרים לכל אחד להביא לשולחן הדיונים את הערך המוסף שלו.

מטרות ציבוריות: שותפות חותרת לפיתוח חברתי בר-קיימא שמשמעותו שילוב ומיצוי יכולותיהם של כל השותפים, וסיוע לכל שותף למלא את תפקידו ואת אחריותו החברתית למען מרחב ציבורי משופר. מכאן נובעות מגבלות: החובה לפעול למען הקהילה ולא למען מטרות פרטיות, לפעול למען תרומה לקהילה ולא לעשיית רווח ולהימנע בכל דרך מפגיעה בקהילה.

לקוח משותף ומרכזי: שני תנאים מרכזיים: 1. לקוח משותף; 2. מוצר או שירות מרכזי לפעילותם של הארגונים.

מנגנון פעולה משותף: חלוקת סמכויות, כללי עבודה, חוזה מפורט, איגום משאבים ומבנה ניהול.

הכוונה משותפת של משאבים: שותפות צריכה לבטא בתהליך קבלת ההחלטות את מעורבותו ואת חותמו של כל ארגון/מגזר/תחום המעורב בשותפות. חשוב שלשותפים תיווצר חוויה של מעורבות והשפעה לשם איגום משאבים מסוגים שונים: ידע, ניסיון, תקציב, פרסום, לגיטימציה, קשרים, נגישות וזמן.

פרק 3: מקומה של מנהיגות בגישת הכלכלה המקומית המקיימת

יצחק (קיקי) אהרונוביץ

מבוא

פרק זה עוסק בהיבטים המנהיגותיים של בנייתה והבנייתה של הכלכלה המקומית המקיימת. בראשיתו תוצג סוגיית המנהיגות וחשיבותה בהובלת שינויים ורעיונות חדשים. המשכו של הפרק יתמקד בשני מאפיינים מרכזיים של מנהיגות הרלוונטיים במיוחד בהקשר הכמ"מ: יכולת הראייה הרחבה וההובלה בתנאים ובמציאות מורכבים. בסיומו של הפרק יוצגו דוגמאות למאפיינים אלו ותרומתם להצלחות בהנחלת ובניית הרעיון הכמ"מ, כפי שנחו בסיוורים שאותם ערכנו בטירת כרמל ובירוחם במהלך שנת הלמידה.

החשיבות של מנהיגות בהובלת שינוי

בשנים האחרונות עולה הכמ"מ כחלופה אפשרית להתנהלות הכלכלית הרווחת. הכמ"מ בוחנת ומציעה דרכים לקיומו של פיתוח כלכלי ראוי, תוך הצבת אתגר למודלים המקובלים של פיתוח מבחינת קידום ערכים כמו צדק, שוויון וקיימות. התבססותם של הקפיטליזם והצרכנות כאורח חיים, גרמו לדחיקתם של היבטים חברתיים וסביבתיים. אולם התעלמות זו יוצרת משברים אקולוגיים וחברתיים, אשר החלו גובים מחיר בעשורים האחרונים, ובמקביל העלו מודעות לנושא. פרק המבוא של חוברת זו מציג בפירוט את המגמות הללו. שינוי הוא אחד המרכיבים הבולטים ביישומם של רעיונות ברוח הכמ"מ. השינוי נחלק לשתי רמות: שינוי תודעתי ושינוי מעשי, שמתבטא בשינויים של הרגלים ושל שגרה. השינוי התודעתי הוא הכרה בקיומו של כשל שוק מובנה במנגנון היד הנעלמה ביחס להיבטים סביבתיים וחברתיים, והמשכו של השינוי הוא יישומם והנחלתם של רעיונות הבאים לתקן עיוות זה. שינוי משמעותי ועמוק מעין זה דורש כוחות היכולים ליזום, להוביל ולהתמיד בו, או במילים אחרות – מנהיגות. לפיכך, מנהיגות היא תנאי חשוב להנחלתה של הכמ"מ והרעיונות הכמ"מים לנחלת הכלל.

מאפיינים של מנהיגות

במאמר קצר זה אמקד את המבט לעבר מאפיינים מסוימים מתוך שלל ההגדרות ומאפייני המושג מנהיגות, אשר להם חשיבות רבה בהובלת שינוי משמעותי, מהסוג הנדרש לשם קידומה של כמ"מ. המנהיגות היא תנאי הכרחי להנחלתו של רעיון חדש לכלל ומחייבת במקרה זה הפעלתם של מספר אופני חשיבה וכישורים ייחודיים. חייפץ ולינסקי (2002), מדמים בספרם "משבר המנהיגות" את אחת מתכונות המנהיגות כיכולת לצאת אל מרפסת הצופה על רחבת ריקודים ולהביט בה משם. מבט על זה הוא מאפיין מרכזי במנהיגות שניתן לדמות אותה להתבוננות על המתרחש והבנת המתרחש ממעוף הציפור. דימוי זה מדגים את היכולת להשתחרר מההרגלים וההתנהלות הקיימים (חיי היום-יום) ולראות אל מעבר להם במרחב הקיים. הכמ"מ מושתתת על עיקרון מיצוי הכוחות הפנימיים

במרחב המקומי ובקהילה, תוך ארגון מחדש במרחב נתון. הבנת מרחב האפשרויות וזיהוי גבולותיו, כלומר, תיחום גבולות רחבת הריקודים ואיתור כשלים והזדמנויות בתוכה, הם בעלי חשיבות קריטית, ומבין תכונות המנהיגות השונות, נדמה כי תכונה זו מרכזית ביותר בהקשר הכמ"מ. אולם מעבר לכך, עצם הנחלתו של הרעיון דורש מגוון כישורים מנהיגותיים כמו יזמה ויכולת הובלה.

בספרו "מנהיגות מעצבת" מדגיש מיכה פופר כי מפרספקטיבה היסטורית חשיבותה של הפעילות של הפרט ושל החברה, וכפועל יוצא של המנהיג, התעצמה במאות האחרונות. אם עד למאה ה-19 היה האדם נתון לחסדי הטבע, למן תחילת האשליה כי האדם שולט בטבע, השתנה עולם הערכים. כך "הגיהינום אינו הטבע ומשוגותיו", אלא, כפי שציין בסרקזם ז'אן פול סארטר: "אנשים אחרים". הערה חשובה זו ממחישה ומייחדת את חשיבותה של הכמ"מ, על שלושת יסודותיה. היסוד הסביבתי נתפש כדורש הגנה; היסוד הכלכלי, במובנו המקובל (החסר התייחסות למקום), נתפש כדורש ריסון; והיסוד החברתי נתפש כהיגיון שראוי שיחבר בין שני היסודות האחרים. ייחודו של היסוד החברתי בכך שהוא היסוד שמגלם את צרכי ורצונות כלל החברה. לפיכך, יסוד זה דורש הכוונה, ניווט והובלה או במילים אחרות – מנהיגות. נוכח אתגר הכמ"מ, תפקידה של המנהיגות מורכב אף יותר בשל העובדה שמדובר בשינוי של תפיסות עולם ובמאבקים אל מול קבוצות כוח ואינטרס חזקות.

חקר המנהיגות, שתחילתו בראשית המאה הקודמת, החל בגישת התכונות המתמקדת בתכונותיו של המנהיג, והמשיך עם הגישה המצבית המתמקדת בקיומם של תנאים ומצבים המביאים לחשיפתם של מעשי מנהיגות. שתי גישות אלו אינן מתייחסות באופן מודגש ומפורש למערכת קשרי הגומלין הנרקמת בין המנהיג למונהגים על ידיו. על רקע חוסר זה, טבע ברנס (1978) שני מושגים במנהיגות: "מנהיגות מעצבת" (transformational leadership) ו"מנהיגות מתגמלת" (transactional leadership). מנהיגות מתגמלת מושתתת על יחסי תמורה בין המנהיג למונהגים ושה מתקיים תהליך של התאמת ציפיות ביניהם, כאשר התוצאה הסופית, הביצוע, אינו חורג מסף הנורמות הבסיסיות הנהוגות. לעומתה מנהיגות מעצבת יוצרת מצב של שינוי ברף הציפיות שבין המנהיג להולכים אחריו ואינה מקבלת את הנורמות הקיימות, אלא מעצבת אותן מחדש. לפי ברנס מנהיגות מתגמלת יכולה להוביל לשינוי קצר טווח שאין בו משום שינוי עמוק ומשמעותי. לעומתה, מנהיגות מעצבת היא תהליך שבו "מנהיגים ומונהגים גורמים אחד לשני לעלות לרמה גבוהה יותר של מוסר ומוטיבציה" ולפיכך יש לה מקום חשוב בהנחלתה של כמ"מ.

בשני המקומות שבהם ביקרנו ושיתוארו בהמשך, נראה כי דגם המעשה המנהיגותי שהופעל הוא מהסוג המעצב. בתהליך הובלת השינויים המתחוללים בטירת כרמל ובירוחם ניכרים יכולת של התבוננות בהרגלים, זיהוי ההרגלים הדורשים שינוי, הובלת השינוי ועיצוב הרגלים חדשים בהשראת הערכים המגולמים בכמ"מ. זאת ועוד, גישת המנהיגות המעצבת סוללת התבוננות נוספת על המושג מנהיגות. יצירתו של תהליך שבו חברי קהילה מעשית (כלומר, כזו המתגבשת סביב נתיב פעולה מוסכם), החולקים היסטוריה, ערכים, אמונות ומרכיבי שפה משותפים, מאוחדים סביב עניין משותף, אינה עניין של מה בכך. תפיסת המנהיגות בתוך הקהילות המעשיות מכירה בקיומן של אג'נדות פוליטיות שונות ובאי-שוויון בביזור הכוח. קהילות או ארגונים שונים פועלים מתוך מניע צר, אך מבינים כי הם יכולים להשיג את מטרתם ולהוביל את דרכם רק באמצעות חיבור אל קבוצות אחרות ויצירתן של נורמות פעולה חדשות. לפיכך, ניכר כי נדרש סוג של מנהיגות המחייב הכרה ביצירת דיאלוג, הסכמות ומנגנונים ליצירתם, לשם גיבושן של נורמות חדשות.

מאפייני מנהיגות בשטח: הדגמאות של טירת כרמל וירוחם

לשם הובלת שינוי חברתי דרושים, כאמור, מעשים של מנהיגות. כעת, נפנה מבט ממוקד אל שני מאפיינים מתוך שלל "ארגז הכלים" המנהיגותי: יכולת התבוננות כוללת ואקטיבית, מה שתואר קודם כ"ציאה אל המרפסת", וההבנה ויכולת הפעולה בתנאים של מציאות מורכבת. לשני מאפיינים אלו יכולת משמעותית ביצירתה של מנהיגות מעצבת. המאפיין הראשון מאפשר את איתרון של הנורמות הפגומות בהתנהלות החברתית, בעוד המאפיין השני מאפשר גיבושן ומיסודן של נורמות חלופיות וראויות. את המאפיינים הללו, אציג ואחדד תוך הדגמתם בשני יישובים, טירת כרמל וירוחם, אשר נבחרו מתוך סדרת המפגשים אותם עברה הקבוצה בתהליך הלמידה ובסיוורים שנערכו ובמקרי הבוחן שנלמדו.

על אף השוני המהותי בין שתי הרשויות, האחת עירייה (המונה כ-20,000 נפש) הנמצאת סמוך למטרופולין חיפה ונמצאת בצלו, והשנייה רשות מקומית קטנה (המונה כ-10,000 נפש) הנמצאת בפריפריה הדרומית של ישראל, יש ביניהן כמה נקודות דמיון. שני היישובים ממוקמים באשכולות נמוכים במדרג החברתי-כלכלי של ישראל (חמישי ורביעי בהתאמה). שני היישובים חוו גידול אטי מאוד באוכלוסייתן בעשורים האחרונים ואף סבלו משנים של הגירה שלילית. שני היישובים גם נוצרו מתוך מעברות שהפכו לשיכונים. כתוצאה מכך, היצע הדירור במקום היווה במשך שנים גורם מרתיע לכניסת אוכלוסיות חזקות ובאותה שעה הנציח דלות, עוני ודימוי של יישובים חלשים ואוכלוסייה נחשלת.

שתי הרשויות המקומיות הללו היו יכולות לחפש מענה לבעיותיהן הקיומיות באמצעות פנייה אל הפתרונות המקובלים של פיתוח כלכלי תוך השענות על גורמי חוץ בתמיכה ובעידוד ממשלתיים. דוגמה למדיניות כזו היא הישענות על הטבות מס למשקיעים גדולים ותאגידיים מהמרכז לפיתוח מפעלי תעשייה בנגב, שהובילה לעלייתה ולנפילתה של תעשיית הטקסטיל ואתה למשברים תעסוקתיים תכופים בערי הנגב. בשתי הרשויות השכילו להבין כי בחירה בשיטות מסורתיות של השקעות מבחוץ, תוביל להנצחתן ואף להתעצמותן של הבעיות ותאיץ את הידרדרות היישובים במדרג. היכולת של קבוצות פעילים מקומיות ואנשים בעלי מעוף להתבונן על המקום בראייה רחבה ולאחר את הבעיות, תרמה להצלחות שבתחומן.

בשני יישובים אלו ניתן להצביע על שני המאפיינים של מעשה המנהיגות שזוהו לעיל כבעלי משמעות מרכזית להובלתו של רעיון השינוי הכמ"מי. הראשונה, כאמור, היא ראייה רחבה ומחודשת, אל עבר "רחבת הריקודים", החושפת התבוננות מחודשת על המציאות ועל הנכסים הקיימים בטווח העין. בירוחם ניתן להצביע על שלוש דוגמאות הממחישות מאפיין זה. דוגמה ראשונה היא מדרשת ביחד. פעילות המדרשה לרבות חדרי האירוח מתקיימת בשיכונים שנועדו למגורי משפחות, אך נותרו נטושים בשל העלייה ברמת החיים. איתור המבנה הנטוש והסבת ייעודו למוסד לימודי זו דוגמה לאיתור משאבים קיימים שהוזנחו. מעבר לתרומה שביצירת פעילויות חברתיות ובמוקד משיכה למבקרים מבחוץ, הסבת המבנים גם פותחת פתח להתחדשות רקמה עירונית ולהתחדשות של העיר כולה.

דוגמה שנייה היא מרכז מוסיקה לצעירים ומרכז פעילות לרוכבי אופניים הנמצאים בתוך מבני תעשייה ומלאכה נטושים. גם במקרה זה מדובר במבנים קיימים שאין בהם פעילות בשל חוסר כדאיות כלכלית. ריכוז מבנים מסוג זה משדר במקרה הטוב הזנחה, ובמקרה הפחות טוב מהווה מוקד לפעילויות חברתיות אשר בדרך כלל מתרחשות במקומות נסתרים (התגודדות נוער חסרות תוחלת, סמים וזנות) ולחבלה אלימה במבנים. הכניסה למקום של שתי פעילויות אשר באופיין

מייצרות פעילות במשך רוב שעות היממה, הפיחה חיים באזור וכן מושכת תושבים ומבקרים לאזור העיר השונים, שעד כה נזנחו בכלל או נזנחו בחלק משעות היום.

הדוגמה השלישית היא זו של "המבשלות של ירוחם" (בקופסה) הפועלות במסגרת עמותת "עתיד במדבר". המטבח של לאה, אצלה התארחנו, עמד ריק במרבית ימות השבוע, לאחר שילדיה גדלו ועזבו את הבית. זהו נכס דומם היכול להיות תשתית ליסודות תיירות ואירוח, במצב שבו הסיכון הכלכלי והחשש היזמי בפיתוח עסק תיירותי בירוחם גבוהים. זוהי דוגמה לפיתוח עסקים מקומיים קטנים וייחודיים, אשר מתבססים על הון מקומי. המטבח של לאה, שמבוסס על רצונה ליצור הכנסה נוספת וכן בנכונותה לפתוח את ביתה לסועדים, מבטא צורך פרטי אשר באותה עת עונה על הצורך של היישוב ירוחם וקברניטיו בפיתוח תשתית לענף התיירות.

פעולות אלו הן פרי חזונו של ארגונים ואנשים בעלי מעוף, במקרה זה, פרויקט "ציונות 2000" בניהולו של אורי פינטו ושמוליק בן שלום (מדרשת ביחד) ו"המבשלות של ירוחם", אשר זיהו את המבנים ה"דוממים" ברחבת הריקודים. דוגמאות אלו מדגישות חשיבה מתוך הפריזמה של קיימות תוך הסתמכות על נכסים קיימים, כוחות פנימיים ויתרונות יחסיים לשם פיתוח מיזמים חברתיים באמצעות כוחות מקומיים.

הסיור בטירת כרמל העלה שתי דוגמאות נוספת ליכולת הראייה הרחבה שזוהתה לעיל. דוגמה אחת היא המסיק הקהילתי. עצי הזית המפארים את היישוב, מהווים את סמלה של עיריית טירת כרמל ובולטים למטייל ברחובותיה, הם שריד מהעבר של יישוב ערבי. מזה שלוש שנים מתקיים המסיק כאירוע ציבורי ביזמת הקרן הקהילתית. החיבור אל הסביבה והצומח, התכנסותה של הקהילה המקומית סביב אירוע קהילתי המעגן מסורת מקומית וניצול פרי האדמה – כל אלו הם תוצאה של התבוננות מחודשת במרחב האפשרויות במקום.

דוגמה שניה היא קייטרינג "סומסום". מיזם ההסעדה בהפעלתם של בני נוער המוגדרים כנוער בסיכון, מציב הזדמנויות עסקיות, חברתיות ואישיות עבורם. ראשיתו של מיזם זה בצורך שהועלה על-ידי בעלי המפעלים ששוכנים בטירת כרמל לשירותי הסעדה. ניתן היה לספק צורך זה בקלות על-ידי חברה מחיפה או לחלופין רשת ארצית גדולה. היתרון של עסק מקומי מסוג זה, שאינו דורש בשלב הראשון השקעות רבות, בהיותו מפתח לתעסוקה עבור כוח עבודה במקום. הפתרון שנקם (ההסעדה) מעיד גם הוא על טווח הראייה הרחב. במיזם זה, המנצל לצורך העניין מבנה בית ספר נטוש, שולבו הצורך בשירותי הסעדה של המפעלים במקום עם הצורך בתעסוקה של נוער בסיכון. איתור הצרכים נעשה באמצעות התבוננות על שלוש תופעות במרחב הנתון, אשר מגיעות מעולמות שונים וחיבורם ושילובם יחד לפתרון בבחינת "win-win" ובמקרה זה אף "win-win-win".

המאפיין השני הניצב במוקד הדיון הנוכחי הוא ההבנה ויכולת הפעולה בתנאים של מציאות מורכבת. בבסיסה של הכמ"מ עומד רעיון של איזון כוחות מנוגדים, היוצרים מציאות מורכבת, תוך עיבודם וגיבושם לשם יצירת היגיון חדש המחליף את דפוס הפיתוח הכלכלי הקיים. לשם כך נדרש הפועל בחזית (מעבר למזל רב ולעיתוי נכון) לכישורים רבים. באופן כללי נדרש מוביל השינוי למעשי מנהיגות, אשר מאחדים קהילה ויוצרים שותפים. מעשים אלו ראוי שיעשו תוך איתור נתיבים החוצים קהילות אחרות, לשם הגדלת מספרם של מעגלי השפעה והרחבתם. גישה זו ניכרת בפעולתם של האנשים אודותיהם שמענו ועמם נפגשנו בסדורים הללו: כגון יוקי גיל הבעלים של מפעל שורש בטירת כרמל, המכהן כיו"ר הקרן הקהילתית מאז הקמתה, שמוליק בן שלום ממדרשת ביחד ואורי פינטו מ"ציונות 2000" בירוחם. אנשים אלו בחרו נתיבים המותחים גשרים בין קבוצות שונות, מייצרים דיאלוגים ורבי-שיח בין קהילות, ובונים מיזמים משותפים, תוך מציאת מקום וייצוג לכל שותף במיזם המשותף. אולם, מעבר לכל ניכר בפועלם של אנשים אלו להט ואמונה רבה בעשייה ובדרך.

סיכום

לשם הובלתו של רעיון וגלגולו בנתיב מהברקה רגעית לכדי חזון מגובש וישים, דרושים מרכיבים רבים. בשורות אלו מיקדתי את אלומת האור סביב שני מאפיינים: יכולת ההתבוננות ופעולה בתנאים של מורכבות, תוך מציאת חיבורים וגשרים בין רעיונות וקהילות. שני מאפיינים אלו הם חלק מ"ארגז הכלים" של מנהיגות היוצרת נורמות התנהלות חדשה, השונה מהקיימת עד כה. מנהיגות כזו ידועה כמנהיגות מעצבת. ראוי לציין כי סוגיית המנהיגות עצמה היא חלק מתוך מכלול ההיבטים שנדונים בחוברת זו ואשר עשויים לתרום ליצירתו של שינוי חברתי משמעותי בחיי יישוב או, בענייננו כאן, לפתח חשיבה כלכלית-חברתית-מקומית במסגרת יישובית.

פרויקט "המבשלות של ירוחם"

במסגרת הפרויקט שהחל בשנת 2003 ביזמת עמותת "עתיד במדבר", תושבות של העיירה ירוחם פותחות את בתיהן לאירוח המטיילים, התיירים והמבקרים מהארץ ומחו"ל, שמגיעים אל העיירה הדרומית. הנשים מגישות לאורחים מטעמים ביתיים מסורתיים מחומרי גלם מצויים וזמינים.

ראשיתו של המיזם במענה לצרכים שזוהו במקום. מחד, קבוצות מבקרים מהארץ ומחו"ל המגיעות לירוחם וזקוקות למקום שיכול להכיל קבוצה ולספק ארוחה טובה ואיכותית. מאידך, נשים (בדרך כלל מעל גיל פרישה) הנמצאות בבית ולא משתלבות בשוק העבודה, ובאותה שעה, יש להן ניסיון בהכנת ארוחות למספר סועדים גדול. עמותת "עתיד במדבר" מאתרת ומכשירה נשים מתאימות, משווקת את הפרויקט ומלווה קבוצות לאירוח בבתי המבשלות. העמותה גם מטפלת בצד הכספי של המיזם: מצד אחד היא מנפיקה חשבונית לקבוצות המתארחות ומטפלת בנושאי הגבייה, ומן הצד השני היא מוציאה תלושי שכר מסודרים ומטפלת בהנהלת חשבונות וכוח אדם מול הנשים המבשלות.

בין היתרונות של המיזם בולטת הגמישות הרבה הניתנת לנשים המשתתפות בו – גמישות שבלעדיה ייתכן שלא היו יכולות לקחת חלק פעיל במיזם. האירוח בבתי המבשלות גם מאפשר לנשים שאינן מעוניינות לצאת פיסית מביתן להשתלב במעגל העבודה. בנוסף, המיזם מעצים את הקהילה המקומית ומציג את צדדיה המיוחדים בפני קהל מבקרים מבחוץ. הוא גם מאפשר לקבוצות מבקרים מפגש בלתי אמצעי עם תושבי ירוחם.

דרכים בהן נשמרים עקרונות קיימות סביבתית וחברתית בפרויקט:

1. אין צורך בהשקעה במבנה ובציוד לשם הפעלת המיזם.
2. אין צורך בייבוא כוח אדם מבחוץ – המיזם כולו מתבצע על-ידי תושבים מקומיים.
3. נמצא פתרון המאפשר תעסוקה מוסדרת, ועם זאת גמישה, לאוכלוסייה שנמצאת מחוץ למעגל העבודה.

פרטים נוספים באתר עמותת עתיד במדבר: www.bamidbar.org

פרק 4: התארגנות קואופרטיבית

רייפי גולדמן

מבוא

כלכלה מקומית מקיימת חותרת לעצב מערכת כלכלית וחברתית הוגנת המעוגנת במשאבים מקומיים (אנשים, נכסים כלכליים, תשתיות אנושיות ופיזיות, משאבי תרבות מקומיים). מערכת זאת נועדה לשמור על האינטרסים של הקהילה ולפתח יכולות ונכסים אשר ישרתו את צרכי האוכלוסייה המקומית. אלפי קהילות ברחבי העולם מתמודדות עם אתגר זה על-ידי פיתוח והפעלה של קואופרטיבים מסוגים שונים. המודל הקואופרטיבי מהווה יסוד מרכזי בעיצוב כלכלה מקומית.

מהו קואופרטיב?

על מנת להבין את העוצמה הפוטנציאלית של המודל הקואופרטיבי עלינו להתחיל בהבנה בסיסית של המודל עצמו. רבים משתמשים במושג "קואופרטיב" גם כאשר הם מתכוונים למציאות הרחוקה מהעיקרון והמעשה הקואופרטיבי כפי שהם קיימים היום בעולם. ברית הקואופרציה העולמית (ICA), ארגון הגג של התנועות הקואופרטיביות בעולם מגדיר כך את המודל: **"הקואופרטיב הוא התאגדות עצמאית של בני אדם, המתאחדים מרצונם החופשי על מנת לספק את צרכיהם הכלכליים, החברתיים והתרבותיים באמצעות מיזם עסקי שהוא בבעלותם המשותפת ובשליטתם הדמוקרטית"**.

הגדרה זאת מאפשרת להבחין הן במאפיינים החשובים של המודל והן בפוטנציאל שלו לקידום הכלכלה המקומית. ראשית כול, ההתארגנות חייבת להיות עצמאית וחופשית. לא ניתן לארגן קואופרטיב עבור אחרים). לכל היותר, ניתן ללמד את העקרונות הקואופרטיבים, להציע את היתרונות ולהצביע על האתגרים הגלומים במודל. כמו כן, הקואופרטיב מתבסס על הבנה ברורה שהמציאות האנושית היא מארג משולב של חברה, כלכלה, ותרבות המתקיימים תוך אינטראקציה מתמדת.

סיפוק הצרכים הכלכליים / חברתיים / תרבותיים נעשה על-ידי **מיזם עסקי**. קואופרטיב, בניגוד לדעה הרווחת, הוא עסק החותר למקסם רווחים. מהו, אם כן, ההבדל בינו לבין עסק אחר בבעלות פרטית? ההבדל הוא ב"תפקיד" הרווח בעסק. בעסק קפיטליסטי מסורתי – רווח הוא **המטרה המרכזית**. בקואופרטיב, לעומתו, הרווח הוא **האמצעי**. המטרה היא לאפשר לחברי הקואופרטיב להגביר את שליטתם על חייהם. במילים אחרות – להעצים את עצמם. הרווח מספק משאבים להעצמה אישית וקהילתית. כדי שמודל עסקי זה ישרת את האינטרסים של בני האדם הוא חייב להיות בבעלות משותפת ולהתנהל בצורה דמוקרטית אמתית.

התרומה של קואופרטיבים לכמ"מ

המודל העסקי הקואופרטיבי תורם לפיתוח כמ"מ בחמש דרכים. ראשית, הקואופרטיב הוא עסק בבעלות מקומית שנועד לשרת את צרכי הקהילה ולהגדיל את סך נכסי הקהילה – פיננסיים,

ארגוניים ותרבותיים. שנית, הקואופרטיב מגביר ומרחיב את התרבות הדמוקרטית בקהילה לתחומי חיים נוספים מעבר להצבעה בבחירות. הקואופרטיב אף תורם להבנה שדמוקרטיה איננה אקט טכני של השתתפות אקראית אלא מהווה סגנון חיים. שלישית, הקואופרטיב מאפשר לאנשים רבים גישה לשווקים שלא היו יכולים לגשת אליהם או להתחרות בהם כיחידים. כך לדוגמה, במקום שכל כורם במושב לכיש ישווק בעצמו את הענבים שהוא מייצר, הקימו בעלי הכרמים את הקואופרטיב "ענבי טלי" וכיום הם שולטים בסקטור. שווקים קפיטליסטים מודרניים מתבססים על יתרון הגודל (economies of scale). המודל העסקי הקואופרטיבי מאפשר להמונים להשיג יתרונות שאלמלא התאגדותם היו נשארים נכס בלעדי של בעלי הון גדולים. רביעית, תהליך שבו בני אדם מתאגדים מרצונם ועל-ידי כך משיגים יתרונות ומספקים לעצמם צרכים, הוא הבסיס להעצמה של היחיד ושל קהילתו. חברי קואופרטיב מצליח יוצרים לעצמם כבוד ותדמית עצמית חיובית התורמת לקידום הקהילה כולה. לבסוף, התוצר המצרפי של ארבע הדרכים לעיל הוא הפיתוח המקומי במובן הרחב והחיובי: פיתוח המתמקד בבני אדם אשר לומדים לקחת אחריות על חייהם תוך סיפוק צרכיהם ופיתוח יכולותיהם וכישוריהם.

עולם ההתארגנות הקואופרטיבית - דוגמאות מישראל ומח"ל

המודל הקואופרטיבי מספק פתרונות למערכות שונות ומגוונות בחיי הקהילה: ייצור, צרכנות, דיור, תחבורה והובלה, שירותים פיננסיים, שירותי בריאות וחינוך ושירותי פנאי ותיירות. ברחבי העולם קיימים קואופרטיבים הפעילים בכל אחד מהמגזרים שהוזכרו. בישראל פועלים כיום קואופרטיבים בעיקר בתחומי ייצור ושיווק תוצרת חקלאית ותעשייתית, תחבורה, חינוך וצרכנות. תאגידים עסקיים גדולים ומצליחים מאוד נמצאים בבעלות של חברי מושבים וקיבוצים. חלק מהמותגים המובילים בעולם בתחומם הם מותגים של קואופרטיבים, דוגמת "ענבי טלי" (מושב לכיש) או "נטפים" (הקיבוצים חצרים, מגל ויפתח). מקובל היום להתעלם מהישגים מסוג זה ואף לזלזל בהם. אך בדיקה והשוואה עם המציאות העסקית בעולם המפותח (שלא לדבר על המדינות המתפתחות) מצביע על הצלחה בקנה מידה בין-לאומי.

תהליך הפיתוח הכפרי הישראלי נחשב לייחודי ולקחים ממנו מהווים בסיס לפעילות במדינות רבות המבקשות להגיע לרמת החיים המאפיינת את האוכלוסייה הכפרית בישראל. אמנם קיימים עסקים רבים אחרים שלא במסגרת ההתיישבות הכפרית, המייצגים ניסיון של קבוצות מקומיות לקיים מערך עסקי בבעלותן המיועד לספק את צרכיהם וצרכי השכונה / קהילה שלהם.

מקרה זה מייצג מציאות מורכבת האופיינית למשטר הקפיטליסטי הנוכחי בישראל. המודל הקואופרטיבי מאפשר לקבוצות עובדים לייצר לעצמם תעסוקה ופרנסה במקום בו הון מקומי אינו מעוניין להשקיע.

דוגמה נוספת הממחישה את האפשרות לייצר מקומות תעסוקה על-ידי הקמת קואופרטיב היא זו של קואופרטיב "אור-גינן" שייסדו ישראלים יוצאי אתיופיה בנתניה. גם במקרה זה, המתאגדים הם חלק מקבוצת אוכלוסייה המתקשה לבסס את עצמה מבחינה כלכלית. כיחידים, לא הצליחו חברי הקואופרטיב להשיג תעסוקה מפרנסת, ולכן קבוצת העולים התאגדה כאגודה שיתופית. שמונת חברי הקואופרטיב "אור-גינן עולי אתיופיה" עובדים כיום בגינות ציבוריות כקבלני משנה. גם במקרה זה החלופה להתארגנות קואופרטיבית הייתה אבטלה והידרדרות חברתית וכלכלית. המודל הקואופרטיבי מספק כאן פתרון מוצלח יותר מהניסיון של בודדים להתגבר בנפרד על המכשולים המונעים מהם לשמור על כבודם ולפרנס את משפחותיהם.

דוגמה שלישית היא "שומר ישראל", חברת שמירה שהוקמה על-ידי עולים חדשים ממדינות שונות והמאוגדת כקואופרטיב. חמישים חברים הקימו את האגודה השיתופית ורכשו את מניותיה. הם פועלים הן כחברי ההנהלה והן כעובדי התאגיד. בנוסף לשכר מושכים החברים מרווחי החברה על מנת לשפר את רמת ההכנסה. עובדי ענף השמירה הם אחת מקבוצות העובדים המנוצלות ביותר במשק הישראלי. כחלק מנוהל ההעסקה של חברות כוח אדם מפוטרים מרבית עובדי הענף כל תשעה חדשים על-ידי מעסיקהם, המשתחררים בכך מחובת הענקת זכויות סוציאליות. חברי "שומר ישראל", לעומת זאת, מבטיחים לעצמם תנאים כמו דמי הבראה וקרן פנסיה. עסקי הקואופרטיב התפתחו בשנים האחרונות וחברי האגודה מעסיקים היום שומרים שאינם חברי הקואופרטיב (אם כי ניתנת להם האפשרות להצטרף כחברים לקואופרטיב). אותם שכירים נהנים גם הם משכר בטוח ומתנאים סוציאליים על פי חוק. גם במקרה זה מאפשר המודל הקואופרטיבי לחבריו להבטיח את עתידם באמצעות אספקת תעסוקה הוגנת ותנאים סוציאליים מכבדים בהשוואה לעמיתיהם המתמודדים כשכירים בשוק העבודה הישראלי.

בכל אחת משלוש הדוגמאות צפויים אתגרים קשים בעתיד. התחרות העסקית היא אכזרית וחברי הקואופרטיבים אינם נהנים מהכנסה גבוהה, אך הם יצרו לעצמם ביטחון יחסי שלא יכלו להשיג כבודדים המתמודדים בשוק העבודה.

חשוב לבחון את המציאות הישראלית בהשוואה למתרחש במדינות מפותחות אחרות. לעתים יש נטייה להניח שהמודל הקואופרטיבי מתאים למדינות עניות בעולם המתפתח או לאוכלוסיות מוחלשות כמו הקהילה האתיופית בישראל. אבחנה זאת מתעלמת כמובן ממיגור העוני באזורים נרחבים בארץ תוך הסתמכות על מודלים קואופרטיביים שונים בחקלאות, בתעשייה ובשיווק. אבל בחינה של המציאות במדינות מערביות שונות מצביע על התרומה של המודל הקואופרטיבי גם בקרב כלכלות חזקות אף יותר מזו הישראלית.

באיטליה, למשל, קיימים מעל 200,000 חברים בקואופרטיבים חברתיים המספקים שירותים קהילתיים בתחום החינוך, הבריאות, התיירות, המסעדנות, השמירה, הניקיון, הגינון ושירותי האדמיניסטרציה. מחזור העסקים שלהם מגיע ליותר מעשרים מיליארד שקל בשנה והם מייצרים כ-400,000 מקומות עבודה. הקואופרטיבים החברתיים באיטליה מהווים דוגמה למה שניתן להשיג בשימוש מושכל של המודל הקואופרטיבי בהקשר של כלכלה מקומית. תעסוקה, פרנסה ושירותים ברמה טובה ובמחירים סבירים ניתנים במקום שההון הפרטי אינו מעוניין או אינו מצליח לשרת את צרכי הקהילה.

בארצות הברית, קואופרטיבים בתחומים של קמעונות, סיטונאות, חקלאות, שירותים פיננסיים, אספקת חשמל ומים ואספקת שירותים קהילתיים יוצרים מעל לשני מיליון מקומות עבודה, ומייצרים מחזור עסקי של מעל 650 מיליארד דולר בשנה. דוגמה אופיינית לתופעה היא הקואופרטיב הצרכני בהנובר בצפון מזרח ארצות הברית. הקואופרטיב החל בשנת 1936 כהתארגנות של שמונה עשר תושבים של עיירה קטנה, אשר חיפשו להוריד את עלויות המזון שלהם והחלו להזמין ביחד מוצרי מזון על מנת להשיג מחירים טובים יותר. כעבור שנה פתחה הקבוצה מכולת בעיירה. היום יש לקואופרטיב ארבעה סניפים אשר משרתים 20,000 משפחות תושבי העיירה והסביבה, עם מכירות של יותר מעשרים מיליון דולר בשנה. הקואופרטיב מספק מזון במחירים תחרותיים כאשר הוא נותן עדיפות לספקים מקומיים ועל-ידי כך תורם לכמ"מ. חלק מרווחי הקואופרטיב מחולק לחברים וחלק מושקע בפרויקטים קהילתיים.

הפוטנציאל של התארגנות קואופרטיבית

לפיתוח אנושי בר קיימא, שהוא מטרה של כמ"מ, שלושה מאפיינים עיקריים: הזדמנויות להתקדם, ביטחון אישי וקהילתי והעצמה. הקואופרטיב תורם לכל אחד מהמאפיינים הללו. ביצירת יתרונות לגודל המאפשרים גישה לשווקים ואף הענקת יתרונות תחרותיים, פותח הקואופרטיב בפני חבריו ושותפיו הנוספים הזדמנויות חדשות. באיגום משאבים ויצירת מערכות משותפות להרבה אנשים, מקטיף הקואופרטיב את הסיכון העסקי של הפרט / משפחה. הפעילות המשותפת המנוהלת בצורה דמוקרטית מאפשרת ליחיד להגביר את יכולתו להשפיע על הגורמים המעצבים את חייו. זהו לב ליבו של תהליך ההעצמה.

מאות מיליוני אנשים ברחבי העולם מקיימים מערכות קואופרטיביות שונות ומגוונות. חקלאים קטנים מתאגדים לשווק יחד את תוצרתם ומתגברים על חסרונות יחידות הייצור הקטנות שלהם; בעלי מאפיות שכונתיות מקימים קואופרטיב לרכישת קמח ותשומות נוספות אשר עלותן קובעת את הקיום העסקי שלהם; פועלי בניין מתחברים למהנדסים צעירים ויחד מקימים חברת בניה המספקת להם תעסוקה; אלפי משפחות מצטרפות לקואופרטיב מזון על מנת להבטיח לעצמן מזון בריא במחיר סביר; קהילות שלמות באזורי ספר במדינות מפותחות מארגנות קואופרטיבים לספק לעצמן מים וחשמל; אנשים מתאגדים כדי לספק לעצמם שירותים פיננסיים ומקום בטוח לחסכונותיהם.

המשטר הקפיטליסטי הגלובלי מעמיד את רוב אוכלוסיית העולם בפני אתגרים קשים. בני אדם חייבים לפתח את יכולת ההתארגנות העצמית (להבדיל מניסיונות העצמה מצד ארגונים חברתיים מבחון) לאור הצורך לפתור בעיות וסוגיות מורכבות. ניסיון העבר מלמד שאנשים מצליחים לפתח את היכולות הנדרשות כאשר הם עובדים יחד כדי להתגבר על קשיים חברתיים וכלכליים. במשך עשורים רבים פעלו תושבי ישראל מתוך הכרה שהמציאות המשקית והחברתית בארץ מחייבת אותם להתארגן יחד. במהלך שלושים השנים האחרונות הבנה זאת נשחקה. הצורך להתמודד בהצלחה עם האתגרים הנוכחיים מחזיר אותנו למגרש הקואופרטיבי. תהליך קידום הכלכלה המקומית בישראל פירושו ללמוד את לקחי העבר ולחדש את המעשה הקואופרטיבי.

קישורים מומלצים:

ברית הקואופרציה העולמית: www.ica.coop
מרכז הקואופרציה בישראל: www.cooperazia.org.il

פרק 5: אדום וירוק - תעסוקה הוגנת וכלכלה מקומית מקיימת

גילי ברוך

מה בין תעסוקה הוגנת וכמ"מ?

הבטחת תעסוקה הוגנת המכבדת את העובד היא תנאי חשוב לקיומה של כלכלה צודקת ומקיימת, הן מהבחינה הערכית והן מהבחינה הפונקציונאלית. חשיבותה מהבחינה הערכית נובעת מהעובדה הפשוטה שחיי העבודה מהווים חלק נכבד מההוויה האנושית שלנו. תעסוקה לא הוגנת משמעה פגיעה ביכולת הקיום וההתפרנסות המינימלית של נשים וגברים, ואף מעבר לכך: תעסוקה פוגענית כרוכה לעתים קרובות בפגיעה בכבודם של גברים ונשים וביכולתם לקיים אורח חיים אזרחי פעיל, וכן בחוסר ביטחון תעסוקתי, המונע פיתוח אישי וקהילתי. מהבחינה הפונקציונאלית, העסקה הוגנת תורמת להעברת משאבים לידיהם של תושבים מקומיים, ויכולה לתרום להגדלת כוח הקנייה של תושבים אלו לצריכה מקומית. בנוסף, בזירה הכלכלית ניתן להבחין בהלימה המתקיימת בין צדק חברתי לצדק סביבתי: באופנים בהם פגיעה בזכויות חברתיות משתקפת גם בסביבה. כך למשל, עובדים מוחלשים חשופים יותר מעובדים אחרים לסביבה מזוהמת ולסכנות בריאותיות. מהגרים, נשים ואוכלוסיות מיעוטים המודרים משוק העבודה או שמוצאים עצמם משובצים ברבדים הנמוכים והמנוצלים של שוק העבודה, אינם יכולים להרשות לעצמם להתנגד לתנאי העסקה שכאלה. כמ"מ יכולה על כן להוות אלטרנטיבה למגמות הרווחות בשוק העבודה בימינו, המתאפיינת בדפוסים מגוונים של העסקה פוגענית בקרב אוכלוסיות הולכות וגדלות, ולתרום לצמצום פערים כלכליים-חברתיים.

הצורך בפרנסה המכבדת את העובדים ואת סביבתם נכון לא רק לאוכלוסיות פגיעות, אלא גם עבור אוכלוסיות "חזקות" המבקשות להימצא ביחסי העסקה הוגנים יותר - הן משום שהידרדרות יחסי עבודה ופגיעה בסביבה עלולות לפגוע בהמשך גם באוכלוסיות "החזקות" והן משום שכמעסיקים הם מחזיקים בתפיסות ערכיות אנושיות.

אסטרטגיות לקידום תעסוקה הוגנת

בין האסטרטגיות לקידום תעסוקה הוגנת במסגרת כמ"מ נמנות התארגנות עובדים וסנגור למען העסקה הוגנת; סיוע בהשתלבות בשוק העבודה לקבוצות מוחלשות הכרוכות בהתעצמות אישית וקהילתית בתחום הכלכלי; קידום "סחר הוגן" המבטיח את זכויות היצרנים וסיוע בהתארגנות כלכלית המבוססת על סולידאריות חברתית; והתארגנות קואופרטיבית.

האסטרטגיה הראשונה היא **העסקה הוגנת ושמירה על זכויות עובדים**, ובכלל זה גינוי ציבורי של התנהגויות הפוגעות בכבוד האדם באשר הוא, מאבק בסביבת עבודה פוגענית ושמירה על בריאות העובדים. לקידום זכויות עובדים ועובדות השלכות ישירות על רווחתה החברתית והכלכלית של הקהילה כולה. החקיקה במדינת ישראל מביחה לעובדים ועובדות זכויות, אלא שתהליכי הפרטה ומיקור חוץ הרחיבו את מעגל המועסקים, ובעיקר המועסקות, בהעסקה עקיפה. דפוס העסקה זה מאפשר למעסיקים להסיר מעליהם אחריות - דבר המתבטא בהפרת זכויות ובהעסקה פוגענית. נשים הן אוכלוסייה מרכזית הנפגעת מתהליכי הפרטה של שירותים שהוענקו בעבר על-ידי מדינת הרווחה, כמו גם עולים / מהגרים ופלטטינים-ישראלים. האירוניה במצב עניינים זה הוא שתהליכי הביזור הכרוכים בתהליכי הפרטה יכלו דווקא לתרום לחיזוק הכלכלה המקומית, למשל במקרים של עמותות המעניקות שירותי רווחה שיתנו העדפה לעובדים מקומיים ולרכש מקומי. ניתן אף לצפות

שעמותות מסוג זה יהיו "מקומיות", דהיינו, כאלה שמכירות את האוכלוסיות והמאפיינים המקומיים ומותאמות להם יותר מאשר גורמים ארציים ו/או מדינתיים. בשוק התעסוקה, כפי שהוא כיום, יש לאכיפה אזרחית, למחויבות עצמית ולהתארגנות עובדים תפקידים מרכזיים בהבטחת העסקה הוגנת ומכבדת.

אסטרטגיה שנייה היא השתלבות בשוק העבודה באמצעות **יזמות המבוססת על כלכלה סולידרית ומותאמת**: השתלבות בשוק העבודה המקיים מושג באמצעות הכשרות מקצועיות וקבוצות העצמה אישית, שמכוונות לפעילות עסקית המותאמת לתפיסות נורמטיביות ולצרכים ייחודיים של האוכלוסיות השונות. כמ"מ מכירה בצורך בגמישות ובריבוי צורות ומסגרות עבודה למול צורות התעסוקה בשוק העבודה ה"נורמטיבי". תעסוקה מותאמת היא תעסוקה הלוקחת בחשבון הרגלים, מסורות וצרכים תרבותיים וקהילתיים כמו גם סביבתיים: שעות עבודה המותאמות לאקלים, למסגרות תמיכה בילדים ולכישורים ולמיומנויות הקיימים בקרב הקהילה. דוגמה לכך הוא מיזם קייטרינג "אל סנאבל" בעיירה הבדואית חורה (בקופסה).

חשוב לחדד שבשונה משוק העבודה המוגמש המאופיין בריבוי עובדי קבלן, השאיפה היא לקיים תעסוקה העונה על הצרכים ותנאי החיים של האנשים. כך למשל, הנשים החברות בפרויקט "המבטלות של ירוחם", יכולות לקיים את פעילותן הכלכלית ולקבל קבוצות סועדים באופן המאפשר להן להמשיך למלא תפקידים משפחתיים ואחרים. נשים אלה לא יכולות להשתלב בשגרת עבודה הכוללת עבודה במשמרות או פתיחת עסק הדורש נוכחות יומיומית. יתר על כן, כמ"מ מזהה מאפיינים אלה כיתרון וכמקור עצמה ייחודי ולא כבעיה המונעת מנשים אלה להשתלב בכלכלה המקומית. באופן כללי המקומיות והקהילתיות מתגלות בהקשר זה כמקור לעצמה כלכלית משמעותית: מהסדרי תמיכה הדדיים בלתי פורמאליים (קייטנות הורים, מטבחים קהילתיים) ועד לקואופרטיבים רשומים - ביסוד ההתארגנות עומדת סולידריות מקומית המתורגמת לשיתוף פעולה בעל ערך כלכלי.

קייטרינג אל סנאבל בחורה

מיזם קייטרינג "אל סנאבל" בעיירה הבדואית חורה מדגימה יפה יזמה המבוססת על כלכלה סולידרית ומותאמת. מפעל הקייטרינג הוא מיזם חלוצי, הראשון מסוגו במגזר הערבי. הוא קם מתוך מטרה להעצים את אחת מהקבוצות המודרות ביותר בחברה הבדואית - אמהות חד-הוריות. המפעל מאפשר לאותן נשים לתמוך כלכלית במשפחותיהן, אשר לרוב תלויות בהן באופן מוחלט. הפרויקט הוא יזמה של אג'יק, המרכז הערבי-יהודי לשוויון, העצמה ושיתוף, אגף של מכון הנגב לאסטרטגיות של שלום ופיתוח. הוא החל לרקום עור וגידים ב-2008, על רקע החלטה ממשלתית לקיים מפעל הזנה במסגרת מערכת החינוך בישראל עבור תלמידי החינוך היסודי.

המיזם מכשיר את הנשים בהפעלת המטבח שעתיד להפוך בסופו של יום לקואופרטיב בניהול עצמי. המפעל מספק לילדי היישוב מעל ל-3000 מנות חמות ביום. יתרונו של המפעל בהיותו פרויקט קהילתי אשר מנוהל ומתופעל על-ידי תושבי חורה, והרווחים מפעילות המפעל מושקעים במיזמים קהילתיים חדשים ביישוב. כפרויקט המבטיח ביטחון תזונתי - מזון בריא, טעים וטרי לילדי היישוב - הוא מקיים ומפרנס את שתיים עשרה משפחות הנשים העובדות במפעל בצורה ישירה, כשלצדן פועלים עוד כחמישה עשר ספקים מקומיים שעברו תהליכי הכשרה ואישור, דבר שיאפשר למשפחות רבות לחיות ולהתפרנס בכבוד.

אסטרטגיה שלישית היא **הבטחת תנאי העסקה הוגנים במסגרת סחר הוגן**. סחר הוגן (Fair Trade) הוא שם כולל לתנועה חברתית רחבה השואפת לעודד תשלום מחיר הוגן על-ידי צרכנים, כאשר חלק מתשלום זה מגיע בסופו של יום לידי היצרנים עצמם. סחר הוגן קובע מחיר מינימום שמכסה את הוצאות הגידול שחייבים לשלם ליצרן אפילו אם מחירי השוק נמוכים יותר, והקפדה על תנאי עבודה ותשלום חלקי מראש. כל זאת, במטרה לצמצם את פערי התיווך המאפיינים את שיטת המסחר המכונה "סחר חופשי" אשר מונהגת על-ידי תאגידים בינלאומיים ואחרים לטובת היצרנים הקטנים. הסחר החופשי, למרות המשתמע משמו, הוא גישה אידיאולוגית הגורסת כי לשם רווחים "כל האמצעים כשרים", והמובילה, לעתים קרובות, ליחס לא הוגן למגזר היצרני - פועלי החקלאות והתעשייה - יחס המתבטא בשכר נמוך משכר המינימום המקומי, איסור על התארגנות באיגודי עובדים, שעות עבודה מרובות ולפעמים אף פגיעה בבריאות העובדים. שיטת הסחר ההוגן נותנת ליצרנים אפשרות למחייה הוגנת תוך שמירה על אורח חייהם.

אחת מדרישות התקן לסחר הוגן הוא שתהליך הייצור יתרחש בהליך המשתף את בעלי העניין השונים, ובעיקר את העובדים, בתהליכי קבלת ההחלטות, כדי להבטיח תנאי עבודה הוגנים ואת השתתפותם של כל היצרנים בהחלטות הנוגעות לתהליך הייצור. ארגוני ההפצה והתקנים של הסחר ההוגן מעודדים את היצרנים לספק לכל חבריהם הטבות בריאות, טיפול בילדים ואפשרות להלוואות. בנוסף מעודדים את היצרנים להשקיע חלק מרווחיהם בחזרה בקהילותיהם ועל-ידי כך לצמצם את הדליפות מהדלי: להבטיח שמשאבים המגיעים מקונים ומקרנות, וגורמים חיצוניים אחרים התומכים במיזמים שכאלה, ימשיכו "להסתובב" בקהילה.

עקרונות הסחר ההוגן הם:

- יצירת הזדמנויות ליצרנים מעוטי יכולת כלכלית שנדחקו לשוליים על-ידי מערכות הסחר הרגילות: באמצעות סיוע כספי בכדי להתגבר על מכשולים ראשוניים בדרך לעצמאות וחוסן כלכלי, מתן הדרכה מקצועית (לדוגמה בגימור, תמחור ושיווק מוצרים), ועוד.
- שקיפות ודיווחיות: ניהול ויחסים עסקיים שקופים כדי לאפשר מסחר הוגן ומכובד.
- הוגנות בתנאי העסקה ובכלל זה שכר הוגן, חיסכון לעת פרישה ותנאים סוציאליים.
- יצירת עצמאות אצל היצרנים.
- שוויון מגדרי.
- שמירה על הסביבה: שימוש בטכנולוגיות בנות קיימא שאינן מזיקות לסביבה.

בעולם, ניתן למצוא מספר מוצרים גדל והולך ממגוון תחומים כגון ביגוד, הנעלה, מזון, אומנות, ריהוט ועוד, הנושאים את התווית העולמית המאשרת כי הליכי הייצור, התיווך והמכירה הקמעונאית של המוצר עומדים בתנאי התקן של סחר הוגן (תנאים אשר נוסחו בהתאם לעקרונות היסוד הנ"ל). בבריטניה מוצרים כאלה נמכרים במדפי רשתות קמעונאיות גדולות, כגון מארקס אנד ספנסר ועוד.

גם בישראל צומחת מודעות לסחר הוגן. בשנת 2002 החלה עמותת "פעולה ירוקה" לפעול בשני מישורים לקידום סחר הוגן בארץ: קמפיין חברתי ושיווק מוצרי סחר-הוגן. מטרת הפרויקט הייתה העלאת מודעות הציבור ליחסי הכוחות בסחר העולמי והשלכותיהם על זכויות-אדם, זכויות עובדים והמאזן האקולוגי, תוך הצעת אלטרנטיבה משמעותית¹¹. דוגמאות אחרות היא עמותת "סינדיאנת

הגליל", המעסיקה נשים פלסטיניות-ישראליות ויהודיות, ומייצרת ומשווקת מוצרי סחר הוגן כמו שמן-זית ודבש¹², וחנויות סחר הוגן של ארגון "אחותי" (בקופסה).

חנויות סחר הוגן של "אחותי"

שתי החנויות שפתח ארגון "אחותי" בתל אביב ובאבו-גוש פועלות על פי העקרונות הבין-לאומיים של סחר הוגן, שהותאמו על-ידי הארגונים החברתיים למציאות הישראלית. המוצרים שנמכרים הם: ידידותיים לסביבה; נוצרו בתנאי עבודה הוגנים ומכבדים; חלק הארי מרווחי המכירות יחזור ליצרניות וליצרנים; לא נוצרו באמצעות עבודת ילדים; מחיריהם נגישים והוגנים לצרכנים; מכירתם מאפשרת להעלות על נס את אותן תרבויות ומסורות שהודחקו לשוליים השקופים, כמו התרבות והמסורת האתיופית, המזרחית, הבדואית והערבית. לדברי שולה קשת, מנהלת "אחותי": "שלא כמו במדינות אירופה וארצות הברית, שבהן מייבאים מוצרי סחר הוגן ממדינות העולם השלישי, אצלנו אנו מתעקשות דווקא להציג ולמכור מוצרים של יצרניות ויצרנים מקומיים, שהכלכלה והחברה הישראלית עוד לא הכירה בסגולתם ובאיכותם. 'אחותי - חנות סחר הוגן' מאפשרת לציבור להכיר מקרוב את אותן תרבויות ומסורות, לפגוש ולקנות מוצרים יפהפיים ואיכותיים שכולם עבודת יד ולדעת כי כל קנייה כזו מחזקת את הכלכלה המקומית ומאפשרת ליצרניות מהפריפריה להרוויח מעבודתן. רוב המוצרים בחנות נוצרו על-ידי נשים, כי ציבור הנשים בישראל הוא שנפגע במידה הגבוהה ביותר מהמשבר הכלכלי ומהשיטה הכלכלית הקיימת".

לאתר חנויות "אחותי": www.achotishop.co.il

אסטרטגיה רביעית לקידום תעסוקה הוגנת היא התארגנות קואופרטיבית. בשונה מהאסטרטגיה של שמירה על זכויות העובדים, שנועדה להפוך את שוק התעסוקה הקיים להוגן יותר, התארגנות קואופרטיבית מחוללת שינוי מבני יותר שבו השליטה בתנאי העבודה וההעסקה עוברת לידי העובדים (בהנחה שכל העובדים הם גם חברי הקואופרטיב). נושא ההתארגנות הקואופרטיבית נדון בהרחבה בפרק 4 בחוברת זו, תוך הדגשת תרומתה לכמ"מ. בהקשר זה חשוב להדגיש את הפוטנציאל הגלום בקואופרטיב לחבר בין כמ"מ לתעסוקה הוגנת.

דילמות בקידום תעסוקה הוגנת בכלכלה מקומית

יחד עם ההבנה לגבי המרכזיות של תעסוקה הוגנת ומותאמת לקידום כמ"מ, צפות ועולות מספר דילמות ביישום האסטרטגיות הנ"ל במורכבות של ההקשר המקומי. דילמה אחת אותה אנו פוגשים במציאות נוגעת למצב שבו העסקה הוגנת, דהיינו, שכר עבודה על פי חוק, זכויות סוציאליות וכדומה, מתגלה כיקרה יותר ובמקרים רבים היא הדבר הראשון עליו מוותרים יזמים מקומיים - בעיקר בעסקים הנמצאים בתחומי פעילות כלכלית המתבססים על עבודה זולה, עובדים זמניים או חברי

משפחה שאינם נתפסים כ"שכירים". פעמים רבות, עסק קטן, בעיקר כשהוא נמצא בשלבי הקמה, ייטה "להגמיש" את שכר העובדים שלו כדי להתמודד עם רווחים נמוכים. העובדים, מצדם, יעדיפו להרוויח מעט על פני העדר כל הכנסה. יתר על כן, מנגנוני ניטור ואכיפה הקיימים כדי להגן על עובדים, אינם מופעלים במסגרת עסקים קטנים ומקומיים, הן משום התפיסה שהעסק הקטן הוא מעין "בית" והן משום שעבור המדינה עסק קטן הוא קטן מדוי לטיפול.

דילמה נוספת נוגעת לשאלת ה"יחסיות התרבותית" ולאופן שבו מוגדרת הוגנות בכלל ותעסוקה הוגנת בפרט בקרב קהילות ותרבויות שונות. שאלה זו עולה באופן בולט במקרה של תעסוקת נשים. מכיוון שכמ"מ צומחת מתוך "המקומי", היא מקדמת תעסוקה מותאמת לאוכלוסיות המקומיות תוך שהיא מבססת ומקדמת תרבות מקומית. אלא שתעסוקה מותאמת עלולה לעתים קרובות לשחזר דפוסי אפליה ודיכוי. כך למשל, יש הטוענים שמסגרות המכוונות להעצמה כלכלית של נשים מתמקדות בעבודות נשיות מסורתיות כמו בישול ומלאכת יד הגורמות לשחזור מיקומן של נשים בבית ומחוץ למרחב הציבורי. כך, דווקא מהלך המכוון למותאמות פוגע בהוגנות, ואינו יוצר לנשים אפשרויות חלופיות למרחב המטבח והבית לשם התפתחות כלכלית ואישית.

דילמות אלו ואחרות מראות כי החיבור בין תעסוקה הוגנת וכמ"מ אינו פשוט. יחד עם זאת, ראינו כי יש הצדקות ערכיות ופונקציונאליות לשילוב תעסוקה הוגנת כעקרון מנחה בכמ"מ. העסקה הוגנת היא חלק מכמ"מ משום שלא ניתן לפתח פעילות כלכלית מבלי להכיר בזכותם של העושים במלאכה לחיים הוגנים ומקיימים. יתר על כן, הבטחת רמת הכנסה נאותה היא תנאי להבטחת איכות חיים. תשלום שכר הוגן מבטיח את היכולת של חברי קהילות לקחת חלק בפעילות הכלכלית: לייצר ולצרוך וכך להניע את גלגלי הכלכלה המקומית. רק התפרנסות הוגנת תבטיח את השתתפותם של תושבים בחיים הכלכליים והקהילתיים באופן שיבטיח חוסן קהילתי, כלכלה תוססת לכמה שיותר אנשים והתנהלות סביבתית נבונה. בסופו של יום, הבטחת תעסוקה הוגנת היא גם חלק מתפיסת עולם הומניסטית המכבדת את האדם, מעודדת את היצירתיות שבו ושמה על נס את האוטונומיה שלו לקבל החלטות הנוגעות לחייו ולרווחתו – הנחות מוצא מרכזיות לתפיסת הפיתוח העוברת כחוט השני בתכנים הנדונים בחוברת זו.

פרק 6: מימון והתנהלות פיננסית אלטרנטיבית במסגרת כלכלה מקומית מקיימת

ערן בוכלצב

רקע

המערכת הפיננסית הממוסדת בישראל אינה נותנת מענה מספק לצרכים יסודיים בתחום המימון והאשראי, שהיא תשתית לפיתוח כמ"מ. כך למשל, אשראי ממוסד יינתן רק כנגד ביטחונות או ערבות, ועלות האשראי עולה ככל שההלוואה קטנה או נחשבת למסוכנת (החזרתה אינה בטוחה). באותה שעה, מי שזקוקה להלוואות קטנות וזעירות לשם פיתוח כלכלי היא דווקא האוכלוסייה המתקשה להעמיד ערבויות ונחשבת מסוכנת להלוואה. הטענה המקובלת היא שעלות ההלוואה משקפת את העלויות והסיכון למלווה, וכיוון שמדובר בשוק חופשי אין הגופים המלווים מחויבים להעניק הלוואות לכל דורש. מצב זה, משמר אוכלוסיות שלמות במצב של נתמכים ונזקקים, ודוחקת רבים לשימוש במנגנוני "השוק האפור". כשל השוק בתחומים אלה הביא להתפתחות מודלים המבוססים על הגברת הנגישות למשאבים, מימון ואשראי. מודלים אלו מתייחסים למשאבים, ולכסף בראשם, כמוצרים שיש לקדם מדיניות ופעילות להנגשתם, או כמוצרים חברתיים שהקהילה יכולה להעמיד לטובת תהליכי פיתוח כלכלי שיקדמו חבריה. באמצעות מערכות קהילתיות וחברתיות של התארגנות ויצירת ערבות הדדית, ובאמצעות כלים פיננסיים פשוטים ולעתים אלטרנטיביים, מציעים דגמים אלו מענה לצרכים פיננסיים מגוונים.

מימון ואשראי כמ"מ: סוגיות מפתח

תפקידה של מערכת המימון והאשראי במסגרת הכמ"מ הוא לתת מענה לצרכים הפיננסיים של אוכלוסיות מגוונות ולתרום לפיתוח הכלכלי של הקהילה באמצעות חבריה. כיוון שמערכת האשראי הממוסדת אינה נותנת מענה מספק לצרכים אלו, עולה הצורך לפתח מערכות מימון ואשראי חלופיות. מערכות אלו בעצם קיומן יכולות לשמש כמרכיב נוסף בפיתוח ובחיזוק כוחה הכלכלי והמבנה החברתי של הקהילה. למשל, מסגרות של אשראי קהילתי יסייעו לשמור את המשאבים בתוך המערכת המקומית זמן רב יותר. ככל שהמשאבים, והכסף בתוכם, יעברו יותר "גלגולים" בתוך המערכת המקומית, יקביל הדבר לכניסה של משאבים נוספים אל המערכת הכלכלית המקומית.

מערכות מימון ואשראי קהילתיות מרחיבות את הכוח הכלכלי שבידי האוכלוסייה הרחבה. זאת בניגוד למצב כיום שבו מרבית ההון מרוכז בידיים מעטות, והונו של הציבור מנוהל על-ידי שחקנים מעטים (בעלי הון, בנקים, משקיעים מוסדיים וכדומה). הון שינוהל על-ידי הציבור יחזק את כוחו של הציבור בתהליכי פיתוח והתנהלות כלכלית, כשם שגביית מסים רחבה או יתרת מטבע חוץ גדולה מקנות לממשלה כוח רב יותר ואפשרויות רבות יותר בנייהול ענייני הפנים והחוץ. במערכות מימון ואשראי קהילתיות טמון הכוח להרחיב את יכולת הציבור לנהל את חייו בהתאם לערכיו ולצרכיו ולהשפיע על אופני הפיתוח הכלכלי, החברתי והסביבתי. תהליכי פיתוח רבים מונעים על-ידי בעל הון המנסה להרחיב את הונו, ופעמים רבות תוך החצנת עלויות על חשבונה של הקהילה. כאשר יש בידי קהילה כוח כלכלי עצמאי היא יכולה להגביר את השפעתה כציבור על תהליכי פיתוח, וכן להעמיד אשראי לחברי קהילה המעוניינים לשמש כיוזמים. להון בשליטת הקהילה תרומה רבה יותר

לשמירה על תהליכי פיתוח בני-קיימא. ההנחה היא שברמה המקומית, יזמים חברי הקהילה יטו לקדם תהליכי פיתוח בני-קיימא ולא תהליכי פיתוח שיפגעו בקהילה שבה הם חברים, ובכך בהם עצמם.

מערכות מימון ואשראי נחוצות לתמיכה בהתפתחות כלכלית של האוכלוסייה באמצעות הקמה ופיתוח של עסקים ושל פעילות עסקית, וזאת בכדי לסייע במעבר ממצב של תלות לעצמאות כלכלית. לכן, במסגרת פיתוח כמ"מ, ינותבו המשאבים הקיימים (בקהילה, ברשויות, בקרנות פיתוח וכדומה) להגברת העצמאות הכלכלית באמצעות תמיכה וסיוע בפיתוח הכנסה נוספת למשפחה או לשם הוצאתה ממצבים של חובות. זאת תוך הימנעות ממתן סיוע שעלול להוביל להעמקת התלות הכלכלית או החובות. הפוטנציאל לפיתוח עסק עצמאי בקרב שכירים המצויים מתחת לקו העוני ותושבים בגיל העבודה המצויים מחוץ לשוק העבודה, מוערך על-ידי קרנות קורת בכ-8% (במונחים ישראלים מדובר בכ-60,000 עסקים קטנים וזעירים חדשים). אחד הקשיים המונעים התפתחות זו היא מערכת בנקאית ריכוזית והעדר אשראי חוץ בנקאי בתנאים סבירים. מערכת מימון ואשראי חברתית וקהילתית תאפשר תהליך פיתוח זה בתוך מסגרת עסקית ארוכת טווח ולא כמסלול עוקף בעל מאפיינים של פרויקט רווחה זמני.

פיתוח מערכת מימון ואשראי מבוסס על ההכרה בכסף כמשאב, ובהעמדת מנגנונים יעילים ואתיים להקצאתו ולהעמדת ביטחונות עבור השבתו. בשני ההיבטים, החברתי והקהילתי, יש לכמ"מ אפשרות ליצור מענים ומערכות מותאמים. בתחום החברתי מתבסס המימון והאשראי על כך שיש להקצות אשראי, ציבורי ופרטי, גם למסלולי פיתוח שבהם התשואה עלולה להיות נמוכה יותר וזמן ההחזר ארוך יותר. יש להבהיר כי מדובר בפיתוח פעילות עסקית לכל דבר ועניין, אך היא דורשת התייחסות למדדים נוספים לאלו הנהוגים היום בנייתן השקעות. מהלך זה, אף שהוא נדמה כלא-יעיל כלכלית, נושא חשיבות רבה לפיתוח ארוך טווח של הקהילה, תוך הקטנת תלותה בתשלומי רווחה והגברת מעורבותה במשק הכלכלי. כלומר, אם נשקלל את הרווחים החברתיים ארוכי הטווח הנובעים מתהליכי פיתוח כאלו, אזי תישא ההשקעה תשואה גבוהה יותר. לכן באשראי החברתי מתומחרים גם העלויות והרווחים החברתיים הנובעים מן ההשקעה. מהלך תמחור ההיבטים החברתיים בהשקעה ובתשואה יכול להתקיים בזכות היותו של אשראי זה "סבלני", כלומר זול יותר ובעל זמן החזר ארוך יותר מהאשראי המסחרי הממוסד. האשראי הסבלני מבוסס על פרמטרים עסקיים. הוא איננו תרומה ואיננו מבטל את הכוונה ליצירת רווחים. זהו אשראי המקדם עסקים הפועלים במסגרת התחרות העסקית. אולם גם העסקים וגם האשראי שיתרום להקמתם אינם מכוונים להשאת רווחים על חשבון הפרמטרים החברתיים והאתיים של הפעילות העסקית ושל תהליך הקצאת האשראי.

בתחום הקהילתי מתבססת מערכת המימון והאשראי הקהילתית על שילוב בין מערכת של סולידריות קהילתית, לבין המשאבים המצויים בידיה של הקהילה. כלומר, לאור הקושי בהקצאת האשראי והמימון ממערכות חיצוניות, יכולה הקהילה לעשות שימוש במשאבים הקיימים בתוכה לשם יצירת מארג כלכלי שבו משמשים חברי הקהילה בו זמנית גם מלווים וגם לווים. ההלוואות במסגרות הקהילתיות הן פעמים רבות ללא ריבית, ובכך מוזילות את מחיר הכסף ללווה. זאת תחת ההנחה שמוטב לכל חבר בקהילה לסייע לחברי קהילה אחרים באמצעות המשאבים המועטים שברשותו, כיוון שהאופציה ללוות בעצמו בעת הצורך היא תמורה משמעותית יותר מן התשואה שיקבל עבור כספו במערכת הממוסדת. מסגרות האשראי הקהילתי מתבססות על הערבות ההדדית, וחלק מן הביטחונות, לצד ביטחונות אחרים, מבוססים על החברות בקהילה ועל המוסכמות החברתיות בה. נוסף על כך, מערכות אלו משמשות לקידום הערבות ההדדית בקהילה בהיותן התנסות מתמדת ומשתכללת של ערבות היכולה לצמוח באופיה, היקפה ורמתה.

התרומה הפוטנציאלית של נושא המימון והאשראי בפיתוח כמ"מ

תחום המימון והאשראי, כתחום יסודי לכל התפתחות כלכלית, פועל כמערכת של היזון חוזר: פיתוח והפעלה של מסגרות מימון ואשראי חברתיות וקהילתיות יאפשרו פיתוח של כמ"מ. בו בזמן, פיתוח מסגרות של כמ"מ ייצור צורך ויעמיד תנאים טובים יותר לפיתוח וחיזוק מסגרות חברתיות וקהילתיות של מימון ואשראי. מסגרות אשראי אלו הן בעצמן חלק מן הכלכלה המקומית המקיימת, ולא רק כלי לפיתוחה. לכן פעולה משולבת בתחום המימון והאשראי גם תיצור תשתית, וגם תקדם בפועל פיתוח של כמ"מ.

- העמדת אשראי זול, הנגשה של כלים חברתיים וקהילתיים למימון ושימוש חוזר במשאבים המצויים בידי הקהילה ירחיבו את אפשרויות פיתוח הכמ"מ, ויהוו בפני עצמם מרכיבים חשובים במרקם הכלכלי הקהילתי.
- תהליכים שונים שיביאו לפיתוח הערבות ההדדית יאפשרו פיתוח של מסגרות קהילתיות של מימון ואשראי. אלו בתורן יכולות להוות מרכיב נוסף בפיתוח הערבות ההדדית בתחום האשראי שהוא מרכזי לחיי משפחות ועסקים. המשמעות היא שהפעילות בתחום המימון והאשראי תקדם פיתוח פעילות כמ"מית נוספת לפעילות הפיננסית, ויש בכוחה לחזק את הקהילה מבחינה כלכלית וחברתית להתמודדות עם אתגרים וצרכים שונים.
- אחיזה באפשרויות שונות של מימון והעמדת הון קהילתי, תגביר את כוחה של הקהילה בהשפעה על אופני ותהליכי פיתוח הפועלים בה. זאת הן מתוך היכולת להעמיד משאבים לרשות קבוצות ויחידים מתוך הקהילה המעוניינים לפעול לשם פיתוחה בהתאם לערכיה, אופייה וצרכיה; והן ביכולתה של קהילה בעלת חוסן חברתי וכלכלי להעמיד משקל נגד ואף להתנגד לתהליכי פיתוח הפוגעים בקהילה ובסביבתה, מחצינים את עלויותיהם על חשבונה ונוגדים את צרכי הקהילה, אופיה וערכיה.

תיאורי מקרה

1. אשראי קהילתי – קרן צדקה שלידי ישיבת ההסדר ירוחם

הקרן היא קופת גמ"ח (גמילות חסדים), באמצעותה מממש היהודי את חובתו ההלכתית להיטיב עם הזולת. כל פעילות הגמ"ח היא בהתנדבות, ומתואמת עם מחלקת הרווחה. הגמ"ח ניזון בעיקר מתרומות של תושבי ירוחם המבוססות על מצוות מעשר כספים. למעשה, הגמ"ח החל את דרכו באיסוף כספים אלו, ועם השנים חיפשו מנהליו את הדרך הטובה לשימוש. שירותי הגמ"ח מיועדים לכלל הציבור בירוחם, ולא רק לסקטור מסוים.

הגמ"ח עוסק בחלוקת תרומות, חבילות סיוע למשפחות בחגים ומימון תרופות, וכן בהעצמת מובטלים באמצעות מלגות התנדבות המוענקות ככרטיסי מזון. אולם עיקר עיסוקו של הגמ"ח הוא מתן הלוואות שקליות, ללא ריבית והצמדה, עם ליווי. מטרת תהליך הליווי לוודא שההלוואה תשמש כגשר כלכלי לתקופה מסוימת או תסייע לשיפור מצבה הכלכלי של המשפחה, ולא תשמש לצריכה שתדרדר את המשפחה לחובות נוספים. על-פי הצורך נבנית עם הלווה תכנית כלכלית. במקרים בהם ההלוואה תבחין בין יציאת משפחה ממשבר כלכלי לשקיעתה בו, הופכת לעתים ההלוואה למענק¹³.

הלוואות מכספי הגמ"ח ניתנות לעשרה חודשים ובמקרים מיוחדים עד עשרים חודשים (תלוי במטרת הלוואה). הלוואה ממוצעת היא בסך 5,000 – 10,000 ש"ח. בשנת 2010 היו בגמ"ח למעלה ממאה הלוואות פעילות. מהלווה נדרש כתב הלוואה (חוזה) והמחאות להחזר הלוואה. הלוואה עד 2,000 ש"ח ניתנת גם ללא המחאות (אם אין); עד 5,000 ש"ח עם המחאות. הלוואה מ-5000 ש"ח ועד 10,000 ש"ח דרוש ערב ולהלוואה מעל 10,000 ש"ח דרושים שני ערבים. לא ניתנות הלוואות נוספות ללא החזר הלוואות קודמות.

תרומתו של מודל גמ"ח ההלוואות בפיתוח כמ"מ טמונה בכך שהקהילה לוקחת אחריות על איתנותם הכלכלית של חבריה, ובמתן סיוע שיש בו ליווי, תמיכה וקשר בין הלווה והמלווה. אלה מגבירים את הסולידריות הקהילתית בתחום הכלכלי: תחום שהוא פוטנציאל להתפתחות וצמיחה כשם שהוא עלול להוביל לשקיעה של פרטים ובתי-אב לעוני ולתלות. דגם זה יכול להוות בסיס לפיתוח כמ"מ באמצעות יצירת שיח כלכלי קהילתי אחראי, חיבור חברי הקהילה לתהליכי פיתוח כמ"מ והצגת אפשרות אלטרנטיבית לאשראי.

2. מיקרו-אשראי – תכנית SAWA (יחד)

התכנית עוסקת בליווי עסקי והלוואות זעירות בשיטת ערבות הדדית לנשים בדואיות בנגב. הלוואות תומכות בפיתוח פעילות עסקית זעירה כגון: מסחר זעיר, גידול ומכירת בעלי חיים, משפחתונים, מכולות, תפירה, עבודות יד ועוד. הלוואות ניתנות דרך בנק הדואר. הלוואה ממוצעת לתקופה של שנה היא בגובה של 4000 ש"ח. עם סיום החזר הלוואה יכולות נשים לפנות להלוואה גדולה יותר עד לסכום 10,000 ש"ח, בתנאי שכל החברות בקבוצתן עמדו גם הן בכל החזרים. עד סוף 2008 ניתנו כ-870 הלוואות. חלק מהמשתתפות הראשונות בתכנית כבר החזירו את הלוואה הראשונה וקיבלו הלוואה נוספת.

הנשים מקבלות ליווי עסקי לאורך כל התקופה שהן משתתפות בתכנית. לשם קבלת הלוואה נשים מאותו כפר או שכונה מתארגנות בקבוצות של חמש ומצטרפות למפגשים עם קבוצות נוספות מאותו כפר. המפגשים הקבוצתיים עוסקים בפיתוח וניהול כספי של הפעילות העסקית של כל אחת מן הלוות, ובתהליך קבלת והחזר הלוואות. במהלך המפגשים נידונים גם נושאים נוספים כגון בריאות האישה, חינוך ונושאים נוספים שהנשים בוחרות להעלות.

התכנית מיועדת לנשים בדואיות בכל רחבי הנגב המעוניינות לפתח פעילות עסקית עצמאית. נתוני הצטרפות של משתתפות לתכנית SAWA מראים שיותר מ-75% מהן חיות מתחת לקו העוני, וכ-60% מתפרנסות מקצבאות ביטוח לאומי. לכ-50% מהמשתתפות השכלה של 0-8 שנות לימוד וכ-65% לא יודעות קרוא וכתוב באף שפה. נכון להיום היא מופעלת בתשעה יישובים בדואים בנגב, ומתוכננת להתרחב. קרנות קורת, מפעילות התכנית, נוסדו בשנת 1994 במטרה לעודד התפתחות במשק וליצור מקורות פרנסה דרך פיתוח עסקים קטנים¹⁴.

אשראי זעיר מוגדר במונחים שקליים כהלוואות עד לסכום של 100,000 ש"ח. ההערכה היא כי בשנת 2008 היו כ-5000 לקוחות, נשים וגברים, של אשראי זעיר ושירותים עסקיים נלווים בישראל. מודל SAWA מראה שבהקצאת אשראי בתנאים מתאימים ובליווי נכון ניתן ליצור את התנאים לפיתוח עסקים מקומיים המותאמים לאופי האוכלוסייה, יכולותיה וצרכיה. זו הוכחה לכך כי

אשראי זעיר אינו מתאים רק למדינות מתפתחות, וכי יש לו מקום גם בכלכלה הישראלית. שילוב אוכלוסיות רבות, ובעיקר נשים, בעולם העסקי, מקדמת עצמאות ואיתנות כלכלית, ותורמת לפיתוח כמ"מ.

3. כסף מקומי

קהילת דמנהור (Damanhur) באיטליה היא פדרציה המונה כ-800 חברים החיים בתאים שיתופיים בין חמש עשרה לעשרים נפשות. חברי הקהילה שנוסדה ב-1977 מתגוררים ב-70 מבנים ומאוגדים בארבע קהילות, המשולבות ביישובים שונים בעמק ואלקיוסלה (Valchiusella) בצפון איטליה¹⁵. בדמנהור הונהגו "שוברי אשראי" כתחליף ללירטה (וכיום לאירו). היות וכל חברי הקהילה מכבדים את שוברי האשראי, הם משמשים כהליך המקובל של יחסי החליפין הפנימיים.

כיצד זה פועל? כל מצטרף לקהילה מפקיד את כספו ומקבל שוברים לשימוש פנימי. כל הכסף מופקד בבנק ומשמש לצרכי רכישת מוצרים ושירותים מחוץ לקהילה ושאותם לא ניתן לרכוש בקהילה (כגון מכונית חדשה). חברי הקהילה רוכשים עד כמה שניתן מוצרים ושירותים מחברי קהילה אחרים, דבר המאפשר הפניה של הכסף ה"רגיל" שהצטבר לסחר החוץ. מנגנון זה תורם מחד למחזור גדול של עסקאות בתוך הקהילה, ומאידך מעצים את כוחה הכלכלי של הקהילה כלפי חוץ.

זו רק דוגמה אחת מיני רבות. בשני העשורים האחרונים חלה עלייה חדה במספר מערכות הכספים המשלימות בעולם. מערכת כספים משלימה פועלת במקביל למטבע הרשמי של המדינה ואינה באה להחליף אותו. זהו למעשה הסכם להשתמש ביחידת ערך כלשהי, שאינה מטבע רשמי, לשם החלפת סחורות ושירותים במטרה לחבר בין צרכים לבין משאבים שאינם מנוצלים (מוצרים, שירותים, כוח אדם וכדומה). מערכות כספים משלימות מאפשרות לאנשים להציע סחורות ושירותים שאין להם דרישה בתוך מערכת השוק המתווכת בכסף "רגיל" ולקבל תמורתם דברים הנחוצים להם. קיימים סוגים שונים של מערכות כספים משלימות המעוצבות על מנת למלא מטרות חברתיות שונות: בנקי זמן, כסף מקומי, קופונים ועוד¹⁶.

כסף מקומי מעודד צריכה של שירותים ומוצרים מקומיים, ומעודד נאמנות לקוחות, היוצרים מכפיל מקומי¹⁷ (גלגולו החוזר של הכסף בתוך המערכת הכלכלית המקומית). כסף מקומי אינו נושא ריבית (ולעתים נושא ריבית שלילית) ואינו ניתן לסחר בשווקי ההון, לכן כדאי לבעליו להוציאו בכדי שלא יאבד מערכו. בדרך זו הכסף המקומי נוטה למחזור את עצמו במהירות גבוהה יותר. הוצאת הכסף ומחזורו מגבירים את הפעילות הכלכלית, המובילה בתורה לירידה באבטלה ולמיצוי המקורות הכלכליים המקומיים. בנוסף, באמצעות קבלת אשראי בתמורה לעשייה חברתית יכול לשמש כסף מקומי לקידום מטרות חברתיות¹⁸.

15 www.damanhur.org

16 מקור מידע מצוין לגבי המטרות והסוגים השונים של מערכות כספים משלימות הוא האתר של הארגון QOIN: www.qoin.com

17 ראו הסבר בפרק 1.

18 דוגמה לכך היא שיטת Relationship Caring Tickets (ביפנית Fureai kippu) של Sawayaka Welfare Foundation; ראו בו: www.facebook.com/pages/Sawayaka-Welfare-Foundation/112661695425933

בישראל יש היבטים של מערכת כספים משלימה בבנק הזמן¹⁹, שבו משמש הזמן כאמצעי החליפין אשר נמדד בהתאם לזמן שלוקח לבצע פעילות או לייצר מוצר שהם מושאי החליפין. גם עסקים ואיגודי עסקים המנפיקים שוברי קנייה עושים שימוש באמצעי חליפין שאיננו הכסף ה"רגיל". התארגנות צרכנים לשימוש בשוברים הללו יכולה להבטיח להם מחירים נמוכים יותר. כלומר, כוח קנייה גדול יותר תמורת נאמנות לספק (שיטת הקופונים פועלת בדרך זו). התארגנות בעלי עסקים למכירה באמצעות שוברים שכאלו מגבירה את חשיפת הלקוחות לעסק ואת נאמנותם אליו. ברמה המקומית יכולים עסקים, תושבים ושילוב של השניים להבטיח מכירה של מוצרים במחירים נמוכים יותר תמורת נאמנות של הלקוחות לרכישה בבתי עסק מקומיים. בדרך זו ירוויחו שני הצדדים בטווח הארוך, אף אם בטווח הקצר יש בכוחה של רשת ארצית להציע מחירים נמוכים במיוחד בכדי להקשות על המתחרים. זאת משום שאסטרטגיית "שבירת השוק" היא קצרת מועד, בעוד שהשותפות בין צרכנים וספקים יכולה להתמיד לאורך זמן.

תרומתו של מודל הכסף המקומי של דמנהור בפיתוח כמ"מ היא בכך שהוא מציג באופן מובהק את השפעת המכפיל המקומי בפיתוח הכלכלה והחברה בפריפריה. זוהי מערכת המגבירה את כוחה הכלכלי המשותף של הקהילה ואת רווחתם של הפרטים, מייצרת ערבות הדדית בין הפרטים בקהילה, מאפשרת קידום מטרות חברתיות ומעניקה מעמד כלכלי גם למי שאינו בעל ביטחונות. בהשוואה לפרקטיקות שתוארו לעיל, כסף מקומי הוא דוגמת קיצון לפעילות פיננסית כמ"מית, ולא בכדי הוא התפתח בקהילה דוגמת דמנהור. אולם, הרעיון של כסף מקומי מאתגר את הכמ"מ לפתח דגמים של התנהלות פיננסית המותאמים למקום, על אופיו וצרכיו. יצירת מנגנונים של חליפין וכסף מקומי יכולה להיבנות באופן שמתאים את עצמו לקהילה ולצרכיה במגוון רחב של קהילות. זאת באמצעות פיתוח הדרגתי ותהליכי של האמון בין המשתתפים, הקטנת החשש של המשתתפים והגברת מוכנותם באמצעות יצירת מערכת מבוססת תמריצים (ושאינה מבוססת על רצון טוב ואמון בלבד), ויצירת מודל המשלב שימוש בכסף "רגיל" במקביל לאמצעי החליפין ולכסף המקומי.

אתגרים לפיתוח כמ"מ בהקשר למימון ולפיננסים

פיתוח כמ"מ קשור קשר הדוק ליכולת לפתח דגמים חדשניים להקצאת אשראי בעל אופי חברתי וקהילתי. אשראי כזה יספק לתהליכי פיתוח כמ"מ כוח מימון חלופי למערכת האשראי הריכוזית שאינה מעודדת פיתוח כמ"מ. פיתוח מערכות אשראי שכאלו ייצור עידוד וקרעקע בטוחה לפיתוח כמ"מ, ומסגרות אשראי קהילתיות אף ישמשו בעצמן כמיזם כמ"מי המגביר את כוחה של הקהילה ואת לכידותה.

פיתוח עסקים קטנים וזעירים, שימור הכסף בתוך המערכת המקומית (מכפיל מקומי) וחינוך לצרכנות נבונה, כאתגרים בפיתוח כלכלי-חברתי ברמה הלאומית והמקומית, יקבלו תנופה וחיזוק עם פיתוח מסגרות מימון ואשראי חברתי וקהילתי. בידי הקהילה והרשויות כלים רבים לפיתוח מסגרות אשראי מעודדות כמ"מ, אשר פועלות במסגרת תחרותית ערכית, ואתית, מוכוונת ליצירת רווחים, אך לא להשאת רווחים:

- התחייבויות עתידיות לרכישה של גופים ציבוריים, חברתיים ועסקיים, שיקלו על התמודדות של עסקים מקומיים עם קשיים בתזרימים ובחוסר בביטחונות.

- יצירת מסגרות אשראי קהילתיות באמצעות גיוס כספי תרומות או פיקדונות מן הקהילה, או באמצעות גיוס תרומה ראשונית מגורם פילנתרופי חיצוני.
- קידום תכנית בנק הדואר כבנק חברתי, והתאמת הרגולציה של תחום הבנקאות והאשראי בארץ לפיתוח אשראי חברתי וקהילתי.

תיאורי המקרים שהובאו לעיל משקפים אפשרות ודוגמאות לקהילות ולארגונים שבחרו והצליחו לפתח מסגרות אשראי ומימון חברתיות וקהילתיות. מקרים אלו אינם מתכונים לביצוע, אלא קצה קרחון של פוטנציאל עצום לחדשנות וליזמות כלכלית. האתגר הוא ליצור בכל מקום ובכל קהילה את הדגם המתאים, ולשמור בו מידת גמישות שתאפשר להמשיך ולשפרו ולהתאימו לנסיבות משתנות.

קישורים נוספים

חנן ניברג, עידוד יזמות זעירה בישראל באמצעות ארגוני אשראי זעיר: www.shatil.org.il/files/MF_Neiberg.pdf

חומר בנושא אשראי זעיר בספריית שתי"ל: www.shatil.org.il/libraries/key/261

פרק 7: קידום כלכלה מקומית - הצעות למדיניות

גליה פיט²⁰

הפוטנציאל של כלכלה ויזמות מקומית

חיזוק הכלכלה המקומית היא מטרה כלכלית ופוליטית מקובלת ברחבי העולם. ארגון מדינות ה-OECD קרא לאחרונה למדינות החברות בו לאמץ מדיניות ממשלתית תומכת בעסקים קטנים, וגם האיחוד האירופי בחר לחזק את העסקים הקטנים²¹. גם במדינות המתפתחות ניכרת מגמה של חיזוק עסקים זעירים ועסקים קטנים כאמצעי להשגת יעדים כלכליים וחברתיים. בשנת 2006 זכה פרופ' מוחמד יונס מבנגלדש בפרס נובל לשלום, יחד עם בנק גרמין, על מפעל חייו למאבק בעוני ולפיתוח יזמות עסקית באמצעות מודלים חדשניים של מימון זעיר (Microfinance), נושא שנדון בפרק 6 בחוברת זו.

בהיבט הסביבתי כלכלה מקומית יכולה לתרום להקטנת טביעת הרגל הפחמנית ולהקטנת טביעת הרגל האקולוגית²². בכך יש חשיבות רבה, בעיקר בעקבות ועידת קופנהגן (דצמבר 2009), שבה התחייבה מדינת ישראל להקטין את פליטות הפחמן.

מדינת ישראל עודנה נחשבת בעולם לאחת מן המדינות המובילות בתחום היזמות, החדשנות והמחקר הטכנולוגיים, ועל כן היא בעלת פוטנציאל רב להוביל גם מגמות של פיתוח הכלכלה המקומית, וזאת הודות להון האנושי המצוי בה. מדיניות לחיזוק הכלכלה המקומית בישראל יכולה להשתלב גם באג'נדה הכלכלית-חברתית לצמצום העוני תוך עידוד הצמיחה באמצעות הגברת התעסוקה. עסקים קטנים שמאופיינים בכושר התאמה למצבי שוק משתנים, מוסיפים לתחרות במשק, מגדילים את התוצר הלאומי ואת גביית המס ומספקים חלק גדול ממקומות העבודה במשק²³. עסקים קטנים גם מהווים פלטפורמה טובה לצמצום מהיר בהיקף האבטלה ולנגישות לפיתוח עסקי עבור מגוון רחב של אוכלוסיות, בפרט באזורי הפריפריה, ועבור קבוצות מעוטות יכולת כלכלית.

בנוסף לכך, מדיניות המחזקת את הכלכלה המקומית תשמש יסוד לפיתוח בר קיימא, לשימוש אפקטיבי במשאבים המקומיים ולהקטנת טביעת הרגל האקולוגית של מדינת ישראל בהתאמה למגמות סביבתיות המקובלות בעולם המערבי ובמדינות ה-OECD בפרט, ובהתאמה להתחייבותה של מדינת ישראל במסגרת הצטרפותה לאג'נדה 2021²⁴.

20 פרק זה נכתב על בסיס דו"ח שנכתב על-ידי עו"ד גליה פיט, מהתוכנית ליזמות עסקית וצדק כלכלי, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל-אביב, ובהתייעצות עם ד"ר ג'ון בארי, המכון לכלכלה ירוקה, קוינס קולג', בלפסט, מי שגם כיהן בעבר כראש המפלגה הירוקה בצפון אירלנד, וד"ר ליה אטינגר ממרכז השל בישראל. בין המסמכים שנעשה בהם שימוש: עו"ד מיכל אהרוני, אשראי לעניים, הפתרון האמריקני והתאמתו לישראל; אבי דור ואחרים, דו"ח הוועדה לבחינת חסמים לעסקים קטנים ובינוניים ברכש הממשלתי, משרד האוצר ומשרד התמ"ת;

UK; Local Economic "Companies Act changes to environmental and social reporting and responsibility" Will new market tax credits", and Trade System (LETS) Homepage (www.gmlets.u-net.com); Susan Jones The Journal of Small and Emerging Business Law, Vol. 8 (2), "enhance community economic development 2004; www.apolloalliance.org

21 ec.europa.eu/enterprise/entrepreneurship/sme_policy.htm
 22 www.footprintnetwork.org. לא קל למדוד את ההשפעה של עידוד כלכלה מקומית על פליטות הפחמן וטביעת הרגל האקולוגית. רוב המחקרים נעשים בתחום המזון (אשר לאופן הגידול והצריכה שלו יש השפעות אקולוגיות מרחיקות לכת) וחסר מידע ספציפי לגבי ישראל. לרשימת מחקרים וקבוצות מחקר בנושא: www.iatp.org/files/258_2_104299.pdf
 לניתוח של הוצאת אנרגיה במערכת המזון של ארה"ב: www.ers.usda.gov/Publications/ERR94/ERR94.pdf
 23 ראו למשל דבריו של מר דניאל מצליח, מנכ"ל הרשות לעסקים קטנים: www.themarket.com/career/1.493226
 24 www.un.org/esa/sustdev/documents/agenda21/english/agenda21toc.htm

נציבות לפיתוח יזמות וכלכלה מקומית

לאור האמור לעיל ובהתאם למגמה בעולם המערבי, מוצע להקים נציבות ממשלתית בין-משרדית לפיתוח יזמות וכלכלה מקומית בישראל. הנציבות תהיה בעלת סמכות ייחודית, מלאה, מקיפה ומערכתית ותפקידה המרכזי יהיה להתוות מדיניות תומכת בכלכלה המקומית בישראל באמצעות תמיכה בעסקים קטנים ובפעילות עסקית מקומית. הנציבות תורכב מגורמים פנים ממשלתיים ובהם משרד התמ"ת (התעשייה, המסחר ותעסוקה) משרד הרווחה, משרד האוצר, המשרד להגנת הסביבה, משרד התשתיות, משרד החינוך, משרד הפנים ומנהל הרכש הממשלתי; וכן מגורמים חוץ ממשלתיים ובהם נציגים של הרשויות המקומיות, נציגות העסקים הקטנים בישראל וארגוני המגזר השלישי הפועלים בתחום, ובכלל זה ארגונים להגנת הסביבה. הנציבות תפעל, בין היתר, באפיקים להלן:

1. חיזוק הכלכלה המקומית באמצעות עסקים קטנים על-ידי עידודם בחקיקה שמטרתה להציע פתרון לחסמים לפיתוח עסקים קטנים, וכן חקיקה שמטרתה לפתח מקורות ומשאבים חדשניים והשקעות הון לעסקים קטנים;
2. מחקר, ייזום, פיתוח והטמעת תכניות לחיזוק הכלכלה המקומית והעסקים הקטנים כמקובל במדינות העולם המפותחות, תוך התאמתן לתנאים הכלכליים והחברתיים בישראל ותוך איתור מקורות וגיוס משאבים הולמים;
3. עידוד רשויות מקומיות וקהילות ליצור מערכות כספים משלימות²⁵ על-ידי חקיקה שתמנע חסמים.

הנציבות תעבוד על פי העקרונות הבאים:

1. **שיתוף פעולה בין-מגזרי:** העיקרון של שיתוף פעולה בין הממשלה, רשויות שלטון מקומיות, עסקים במגזר הפרטי וארגוני המגזר השלישי, תוך מיצוי מלוא הפוטנציאל הטמון במומחיות של כל אחד מן הגורמים ובמשאביהם, זוכה להכרה והערכה בקרב מדינות ה-OECD. מבנה כזה יאפשר גם גמישות, שתתבטא ביכולת להפנות משאבים למגוון של פעילויות עסקיות (מסורתיות, חדשניות, טכנולוגיות) ולמגוון סוגי הפעילויות (למטרות חברתיות, סביבתיות ואחרות).
2. **פיתוח והטמעה של מדדים לקיימות:** למדיניות לפיתוח הכלכלה המקומית יש פוטנציאל גדול לקידום היעדים הממשלתיים בתחום הקיימות. פיתוח הכלכלה המקומית הוא כלי מרכזי להקטנת טביעת הרגל האקולוגית של הצמיחה הכלכלית ובמיוחד להקטנת פליטות הפחמן ליחידת תל"ג. הוספת מדדים כגון: טביעת הרגל האקולוגית ליחידת תל"ג, טביעת הרגל הפחמנית ליחידת תל"ג, החזר חברתי על ההשקעה (social return on investment) וכדומה, יכולה להעניק יתרון לעסקים הקטנים המקטינים את הצורך בשינוע סחורות למרחקים גדולים ותורמים להון החברתי.
3. **פיתוח תכניות:** נציבות בעלת סמכויות מערכתיות-כוללניות-הוליסטיות תוכל לפעול לפיתוח תכניות עבור פילוחים שונים של אוכלוסיות יעד ושל היקפי פעילות עסקית. זאת לאחר מחקר ולימוד מן הנעשה במדינות אחרות: כגון מודלים שונים של פיתוח כלכלי-קהילתי, התחדשות עירונית והחייאת אזורים עירוניים הפועלים על יסוד "פיתוח כלכלי קהילתי" (Community Economic Development) בארצות הברית²⁶ והמודל של

25 למידע בנושא מערכות כספים משלימות ראו בפרק 6 בחוברת זו.

the new economics foundation באנגליה²⁷; ומודלים שונים לעידוד מערכות כספים משלימות ברמה המקומית. הנציבות תוכל לפעול להקצאת משאבים ציבוריים וגיוס מקורות פרטיים כאחד לשם פיתוח, הטמעה ויישום של התכניות.

הנציבות ועידוד עסקים קטנים

מכיוון שחזוק הכלכלה המקומית קשור קשר הדוק בעידוד עסקים מקומיים – של תושבי המקום ועבורם – מוצע כי הנציבות לעידוד הכלכלה המקומית תפעל בתיאום עם הסוכנות לעסקים קטנים ובינוניים אשר פועלת במשרד התמ"ת. עבודה מתואמת בין הנציבות לפיתוח יזמות וכלכלה מקומית לבין הסוכנות לעסקים קטנים ובינוניים והשלטון המקומי תבוא לידי ביטוי בתחומים הבאים:

1. גיבוש הצעות חקיקה ממשלתיות להסרת מכשולים העומדים בפני עסקים קטנים וזעירים או לעידוד פעילותם;
2. ייזום ופיתוח פרויקטים לעידוד עסקים קטנים וזעירים, ועסקים חברתיים הפועלים לטובת אוכלוסיית המקום, וכן גיוס ומתן תמיכה תקציבית ליישומם באמצעות זרוע ממשלתית או גורמים חוץ ממשלתיים מתמחים;
3. טיפוח תודעה ציבורית באמצעות חינוך, הדרכה והסברה, ופיתוח תודעת שירות בקרב בעלי סמכויות רלוונטיות ברשויות הציבוריות ובגופים הפועלים מטעם הרשויות הציבוריות;
4. יצירת מערך של איתור יזמים ויזמות מתאימים;
5. הקמת קרנות סיוע, או התאמת פעילות קרנות קיימות וקביעת תנאים למימון ממשלתי;
6. ייזום הענקת פטורים, הנחות והטבות במיסוי, ביטוח לאומי וארנונה;
7. עידוד שימוש אפקטיבי בתשתיות הקיימות במשרד התמ"ת, במשרד הרווחה ובשירותים החברתיים בסיוע לעסקים קטנים וזעירים;
8. קביעת כללים ועידוד הרשויות הציבוריות להעניק הזדמנויות להשתתפות בהתקשרויות ציבוריות, ומתן עדיפות לזכייה;
9. הסדרת הטיפול ברישוי עסקים באופן שיהלום את הצרכים של עסקים קטנים וזעירים;
10. עריכת מחקר ואיסוף מידע בתחום פעילותה של הנציבות;
11. טיפול בפניות הציבור.

במקביל לעריכת פעולות להקמת הנציבות מוצע כי ממשלת ישראל תפעל ליישומן של תכניות, פרורמות וכלים שונים שיש בהם כדי לחזק את העסקים הקטנים ולתרום לכלכלה המקומית, וזאת בתחומים שונים כגון מימון לעסקים קטנים, השתתפות ברכש ציבורי, מיסוי ורווחה ועידוד השלטון המקומי לחזק את הכלכלה המקומית.

צעדי מדיניות לטווח הקצר

הקמת הנציבות ויצירת הפלטפורמה לפעילותה השוטפת עשויה לארוך זמן. מוצע כי לשם קידום הכלכלה המקומית באמצעות עסקים קטנים בישראל, בהתאם למדיניות המוצהרת ועל פי תכניות קיימות ממילא, תפעל מדינת ישראל בטווח הזמן הקצר לקידום חקיקה להסרת חסמים בתחומים הבאים.

1. מימון ושירותים פיננסיים אחרים

אין חולק כי אשראי זמין, מהיר וזול הוא מפתח לפעילות כלכלית תקינה וצמיחה בקרב עסקים קטנים. חרף זאת, עסקים קטנים בישראל אינם זוכים ליהנות מנגישות גבוהה דיה לאשראי נוח, ועסקים זעירים בישראל מנועים מקבלת אשראי נוח במסגרת התאגידים הבנקאיים²⁸. ניתן לפעול לשיפור משמעותי בהקצאת האשראי לעסקים קטנים בישראל באמצעות עידוד המערכת הבנקאית ותאגידים עסקיים אחרים להנגיש אשראי נוח לעסקים קטנים. כמו כן יש להנגיש שירותים פיננסיים נוספים כגון חיסכון וביטוח בצורה נוחה ואפקטיבית. קיימים מודלים רבים בעולם המפוקחים על-ידי הבנק המרכזי בכל מדינה (לרבות בנקאות חברתית, איגודי אשראי ועוד). מעניינים במיוחד הם הסדרי החקיקה האמריקניים ובהם ה-Community Reinvestment Act וה-New Markets Tax Credit שתפקידם למשוך השקעות הון ולעודד הענקת אשראי בנקאי לפיתוח הכלכלה המקומית באזורים מוכי אבטלה, ולטובת אוכלוסיות במצוקה כלכלית. מודלים אלה מופעלים באמצעות מנגנון של שיתוף פעולה בין המגזר העסקי לבין ארגוני המגזר השלישי בתמיכת מדיניות ממשלתית. על כל אלה יש להוסיף ולבחון כיצד ניתן ליישם בישראל, בפיקוח בנק ישראל, מנגנונים של בנקאות קהילתית ואיגודי אשראי להגברת התחרות בשוק האשראי שתיטיב עם העסקים הקטנים, ובהקשר זה לבחון את בנק הדואר כמנוף אמתי ומשמעותי לשם כך. בנוסף לאמור ראוי לאפשר גם פיתוח ועידוד מודלים של בנקאות חברתית על יסוד המימון הזעיר (Microfinance) בהתאם לשיטת הפעולה המיושמת בישראל באמצעות קרן קורת המנגישה אשראי לעסקים זעירים בישראל (לדוגמה, תכנית SAWA שהוצגה בפרק 6 בחוברת זו).

2. רכש ציבורי (ממשלתי ומוניציפלי)

בהנגשת ההזדמנות להשתתפות במכרזים ציבוריים לעסקים קטנים באזורי הפריפריה טמון פוטנציאל רב לצמיחה ולפיתוח כלכלי, להקטנת פערים כלכליים וחברתיים ולצמצום ההשלכות הסביבתיות המזיקות הנלוות לעתים לפעילות כלכלית בהיקפים גדולים. מוצע ליישם את המלצות הוועדה לבדיקת החסמים ברכש ממשלתי, לפקח אחר יישום ההמלצות כמוצע בדו"ח, ולתקן ולהרחיב את ההזדמנויות של עסקים קטנים להשתתף ולזכות במכרזים ציבוריים לפי הצורך, וזאת באמצעות קביעת מכסות או פיצול מכרזים לפי העניין. לאחר הקמת הנציבות תוכל זו לעשות שימוש בכלים חדשים לבחינת יעילות ההוצאות של גופים ציבוריים לטובת פיתוח הכלכלה המקומית, ולהטמיע אותם ככלי הערכה בהקשר של השתתפות עסקים קטנים במכרזים ציבוריים²⁹.

3. רישוי עסקים

אין חולק כי במדינה מתוקנת ראוי שיידרשו עסקים לעמוד בתקנים שונים להגנה מפני פגיעה בסביבה, בצרכנים, בעובדים וכדומה. הסדרי רישוי העסקים בישראל מיושנים, מעיקים מבחינה בירוקרטית, יקרים וממילא אינם נאכפים כראוי. על כן מהווים הסדרים אלה חסם משמעותי מאוד עבור עסקים קטנים. מדינות ה-OECD, הבנק העולמי וארגונים אחרים הראו במחקרים כי למבנה הרגולטורי של רישוי העסקים יש השפעה מכרעת על הביצועים הכלכליים של המשק ועל האפשרויות לפיתוח עסקים. חוק רישוי העסקים, תשכ"ח - 1968, במתכונתו הנוכחית, מוטה לטובתם של עסקים גדולים ומשפיע לרעה על מספר המשרות הפנויות במשק, על פיזור ההכנסות ועל הצמיחה³⁰.

28 ראו למשל מחקרי עמיתי קרן קורת: אהרון כהן מוהליבר ואייל טרי, "אפליית אשראי בישראל והצעה לפתרון", www.kmifellows.org/research/HEB_S/4-HB-S.pdf; דוד דביר ויוחאי טרי, "איגוח הלוואות של עסקים קטנים", www.kmifellows.org/research/HEB_S/5-HB-S.pdf ועוד.
29 לדוגמה, המכפיל המקומי-3 (LM3) של the new economics foundation באתר: www.pluggingtheleaks.org/resources/plm_lm3.htm

30 ראו מחקר עמיתי קרן קורת: אהרון כהן מוהליבר ודוד דביר, "רישוי עסקים בישראל", www.kmifellows.org/research

מוצע לדאוג להתחדשות חקיקתית ואפקטיביות ברמה המערכתית בתחום רישוי העסקים בישראל ולהיעזר באמצעי זה בכדי להזניק את העסקים הקטנים והכלכלה המקומית.

4. מיסוי ורווחה

מוצע לפעול לשם קידום עסקים קטנים באמצעות יצירת מערך תמריצים הולם בתחום המס, כגון: עידוד לחסכון ארוך טווח, הקלות בניהול ספרים, בחינת אפשרות להקלות באמצעות שינויים מבניים בגביית מע"מ, הבניית מסגרות מתאימות לפיתוח עסקים למטרות הגנת הסביבה ועוד. כמו כן מוצע לפעול לקידום חקיקה תומכת ביזמות עסקית, בעסקים זעירים ובכלכלה מקומית באמצעות מערך הרווחה בישראל. בהקשר זה חשוב לפעול באמצעות אגף הבטחת הכנסה במוסד לביטוח לאומי, בהתאם למגמה הרווחת במדינות אירופה. זאת לשם הסדרת תשלום קצבאות לבעלי עסקים עצמאיים באופן שיאיץ את המעבר מן הכלכלה הבלתי פורמלית לכלכלה הפורמלית, ויאפשר תקופת חסד לפיתוח העסק והגדלת הסיכויים ליציאה ממעגל העוני ולהבטחת פרנסה יציבה וארוכת טווח לבעלי העסקים העצמאיים ולבני משפחתם.

5. עידוד השלטון המקומי לחזק כלכלה מקומית

השלטון המקומי עשוי להיות בעל השפעה מכרעת על האופן שבו מתנהלת הכלכלה המקומית והאופן שבו היא משרתת את האוכלוסייה המקומית. עידוד עסקים קטנים של תושבים מן המקום יאפשר לא רק יציבות כלכלית אלא גם חוסן חברתי ויצירת מרקם חיי קהילה בריאה. מדיניות מעודדת מטעם השלטון המקומי עשויה להתבטא במתן העדפות לעסקים של תושבי המקום המשרתים את תושבי המקום באמצעות הקלות במיסוי, סיוע ביעוץ והכוונה עסקית ופתיחת הזדמנויות לעסקים חברתיים לפעול למען השאת הרווחה הכלכלית של תושבי הקהילה (כגון הקרן הקהילתית בטירת הכרמל). לשם כך מוצע למשל לפעול לתיקון הוראת סעיף 207(א) (11) בהצעת חוק העיריות ולקבוע כי תפקידה של עירייה גם "לעודד" ולא רק "להסדיר, להגביל או לאסור את פעילותם של עסקים, מלאכות ותעשיות", ובכך: "[...] לעודד להסדיר, להגביל או לאסור את פעילותם של עסקים מלאכות ותעשיות". כמו כן, מוצע לתקן את הוראת סעיף 207(ב) בהצעת החוק ולכלול בין תפקידיה השירותיים של העירייה גם את הסדרת "שירותי המסחר" באופן הבא: "[...] רשאית עירייה לפעול בתוך תחומה לאספקת שירותי רווחה, בריאות הציבור, חינוך, תרבות, ספורט, דת ומסחר [...] ולפעול לקידום רווחת תושביה".

לסיום, למדינת ישראל הפוטנציאל להיות מובילה במדיניות כלכלית מקומית מקיימת. לשם כך צריכה ממשלת ישראל לאמץ למעשה, ולא רק להלכה, בין היתר, את ההכרה המקובלת בעולם הרחב כי עסקים קטנים הם מנוע הצמיחה והשגשוג לכלכלה הלאומית, ולפעול לחיזוק הכלכלה המקומית כמהלך אסטרטגי, באמצעות הסדרי חקיקה תומכים והפניית תקציבים לפיתוח.

פרק 8: מדדים חלופיים לפיתוח

ערן זורון

"אין ספק שהעושר איננו הטוב שאנו מחפשים; מכיוון שהוא בסך הכול האמצעי לצורך השגת דברים אחרים" (אריסטו, אתיקה ניקומאכית).

תפיסת פיתוח הנגב בראי הכלכלה הגלובלית

כיצד מודדים "פיתוח" באזור הנגב? זו הסוגיה שבה עוסק פרק זה. באותה שעה, "מדד" של פיתוח מניח תפיסה מסוימת של מהו פיתוח ראוי – שאלה בסיסית לדיונים בחוברת זו. זו שאלה שחשוב במיוחד לשאול אותה לאור ההתכנסות של אליטות כלכליות ופוליטיות במדינות שונות בעולם סביב "קונצנזוס וושינגטון", המבוסס על גמישות בשוק העבודה, תחרות חופשית והסרת המעורבות הממשלתית. בעיה מרכזית היא שיישום עקרונות אלו גורם לפגיעה משמעותית ביכולת של עסקים קטנים ובינוניים להתקיים וכן לגידול בשיעור העניים בקרב ציבור השכירים חסרי ההשכלה. לפיכך בבואנו לבחון אפשרויות פיתוח והעצמה כלכלית באזור הנגב יש לראות את מגמות הכלכלה הגלובלית לא בהכרח "כקטר לרכבת הצמיחה", אלא כמכונת מהירה שנוסעת בנתיב תחבורה נפרד ואשר עלולה לעתים למנוע ממכונות איטיות אחרות לנוע בנתיב.

בכדי להשתלב בכלכלה הגלובלית ולהינות מפירותיה, נדרשים כישורים וכשירותים מסוימים. בשל פערי החינוך הקיימים בין הנגב לבין המרכז, ובשל אופי האוכלוסיות אשר נמצאות בתחתית הסולם הסוציו-אקונומי, ניתן לצפות שפרות הכלכלה הגלובלית לא יחלחלו אל תושבי הנגב. באותה שעה, המצב בנגב אינו ייחודי ותופעה זו כבר תועדה במקומות רבים בעולם. כך לדוגמה, בדו"ח שיצא בספטמבר 2005 על-ידי המרכז למחקר כלכלה ומדיניות (CEPR) בארצות הברית, הוצגו מגמות על פערים הולכים וגדלים בין תושבי אזורי ספר ופריפריה לבין תושבי המרכזים הכלכליים של מדינות רבות ברחבי העולם³¹. פערים אלה נגרמו בשל מדיניות פיתוח לא מותאמת למאפייני המקום.

ההיסטוריה של מאמצי הפיתוח הכלכלי בנגב מחזקת ממצאים אלו. כבר בשנות ה-50 של המאה ה-20 עודדה מדינת ישראל הקמת מפעלים שעמדו בשני קריטריונים מרכזיים:

1. העסקה של כוח אדם גדול ולא משכיל, ובכלל זה נשים.
2. למרחק השינוע של חומרי הגלם והמוצרים תהיה השפעה נמוכה על עלות הייצור.

בהתאם למדיניות זו הוקמו מפעלי טקסטיל, מפעלי מחצבים ומאוחר יותר מפעלים כימיים. מדיניות זו ממשיכה עד היום כאשר מדינת ישראל עדיין מנסה לעודד מפעלים גדולים להעתיק את מקומם לנגב מחד, ולהמשיך לעודד אוכלוסייה יהודית להתיישב בנגב מאידך.

הדוגמה הבולטת להמשך מדיניות זו היא הקמת מפעל אינטל בקריית גת בתמיכה חסרת תקדים של משאבי המדינה. מניתוחים ראשונים לגבי מידת ההשפעה של אינטל על קריית גת והסביבה,

31 ראו בדו"ח:

Weisbrot, Mark, Dean Baker, and David Rosnick. 2005. Scorecard on Development: 25 Years of Diminished Progress. Washington, D.C.: Center for Economic and Policy Research. www.cepr.net/documents/publications/development_2005_09.pdf

ניתן לומר כבר עתה שהיעד המרכזי של פיתוח הנגב שמבקשת להשיג הממשלה, קרי גידול משמעותי באוכלוסייה היהודית בנגב, לא הושג וספק אם יושג. למעשה, לולא גל העלייה הגדול של שנות ה-90 מברית המועצות לשעבר, במרבית היישובים בנגב הייתה קיימת הגירה שלילית. אף שאין לשלול לחלוטין השקעות גדולות של מפעלים וארגונים, הניסיון בישראל ובמדינות אחרות מראה שאזור הנתמך אך ורק על-ידי מקור תעסוקה אחד וגדול, עלול להיקלע למצב שבו המפעל (או מקור עבודה אחר), משיקולים עסקיים, יעדיף להעתיק או לסגור את פעילותו, ורשת הביטחון של האזור תקרוס. לעומת זאת, אזור שבו יש תמהיל של עסקים גדולים ובינוניים יחד עם עסקים קטנים, יוצר רשתות ביטחון טובות יותר במצב של טלטלה כלכלית, ותורם למרקם החברתי של יישובי האזור.

הדוגמה של אינטל וקרית גת ממחישה את הבעייתיות והמורכבות בניסיונות של ממשלות ישראל להשיג מטרות לאומיות של ישוב הפריפריה מחד ופיתוח כלכלי מאידך. ניסיונות פיתוח אלה מאופיינים בהתעלמות בולטת מתושבי האזור, שימוש בתעשיות ובשוקים המעודדים אי צדק חלוקתי (כגון מפעלי הפוספטים ומפעלי ים המלח), אי צדק סביבתי (כגון מפעלי רמת חובב ומישור רותם), ובפרט – מדידה של הפעילות הכלכלית במדדים צרים שאינם משקפים את המציאות המורכבת. כך נוצר מצב פרדוקסלי שבו חלק מהתאגידים שפועלים בנגב (טבע, רותם אמפרט, ברום ומכתשים) מדווחים על שיפור ביצועיהם הכלכליים ועלייה במחיר מניותיהם, אך אין בכך בכדי לשקף דבר על שיפור רווחת התושבים.

הביקורת על התמ"ג

המדד המרכזי שבו מבצעים כיום הערכה של רמת הפעילות הכלכלית הוא התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג). התמ"ג הוא סך הערכים הכספיים (במחירי שוק) של המוצרים והשירותים שיוצרו במדינה במהלך שנה. זוהי הערכה גסה של פעילות השוק, או של כסף שמחליף ידיים, כי התמ"ג אינו מבחין בין פעילות רצויה לבלתי רצויה. כך לדוגמה, בישראל העלות של תאונות דרכים מוערכת בכ-2.5% מהתמ"ג; בארה"ב ההערכה היא שטיפול במחלות ובתעשיית הדיאטות מוסיפות כ-32 מיליארד דולר לתמ"ג בכל שנה.

בנוסף לכך, התמ"ג מתייחס רק לחלק מהמציאות שבו הכלכלנים בוחרים להכיר – החלק שמעורבות בו עסקאות כספיות. התמ"ג מתעלם מהתרומה של התחום החברתי, כלומר מהתפקיד הכלכלי של משקי-הבית והקהילות. זהו המקום שבו מתבצעת הרבה מהעבודה החשובה ביותר בחברה, מטיפול בילדים ובאנשים מבוגרים ועד לעבודה התנדבותית על מגוון צורותיה. זה הדבק החברתי של הפרטים במסגרות השונות של אזרחים במדינה. אולם, מכיוון שכסף לא מחליף ידיים במקרים אלה, עבודה זו בלתי נראית לחשבונאות הלאומית. התמ"ג כלל לא מחשיב או מחשב אותה, ומשמעות הדבר שככל שהמשפחות והקהילות שלנו מתפרקות, ובמקומן באים שירותים בתשלום, כך התמ"ג עולה. הורות הופכת למעונות יום, קפיצה לשיחה במטבח הופכת לטיפול אצל פסיכולוג, עינם הפקוחה של השכנים הופכת למערכות אזהקה ולקציני משטרה, הארוחה המשפחתית הופכת למקדונלדס. בכל רובדי החיים, הדברים שאנשים נהגו לעשות למען ויחד עם אחרים, הפכו לדברים שהם צריכים לקנות. בסופו של יום, התמ"ג לא רק מסתיר את ההתפרקות של המבנה החברתי ושל הסביבה הטבעית שבה הכלכלה, והחיים עצמם, תלויים, הוא אף רושם את ההתפרקות הזו כרווח כלכלי.

”מד קדמה אמין”

השימוש בתמ”ג זכה לביקורות חריפות מצד כלכלנים ומדינות רבות שהמליצו על פיתוח מדדים חלופיים לבחינת פיתוח והתפתחות אזורית ולאומית (ראו בקופסה). מדד חלופי אחד הוא ”מד קדמה אמין” (GPI – “Genuine Progress Indicator”), שהציעו הכלכלנים קליפורד קוב, טד הלסטאד וג’ונתן ראו מארגון “Redefining Progress”³². ה-GPI – מכיל למעלה מ-20 היבטים של החיים הכלכליים שלנו שמהם התמ”ג מתעלם. על דרך המשל, משפחה לא מחשבת כל שקל שהיא מוציאה כהתקדמות, אלא מבחינה לרוב בין ההוצאות הכספיות השונות. היגיון זה צריך להפעיל גם לגבי הנהלת החשבונות הלאומית. כלכלני “Redefining Progress” ניתחו את נתוני הצריכה שעליהם מבוסס התמ”ג על פי כמה גורמים (כמו חלוקת הכנסה), ועליהם הוספו כמה גורמים (כמו הערך של עבודות בית ועבודות בקהילה) והוחסרו אחרים (כגון עלויות זיהום וכדומה). התוצאה היא דף מאזן חשבונות לאומי שמתחיל להבדיל בין העלויות השונות לבין התועלות של ה”צמיחה”.

מספר גורמים שנכללו במדד ה-GPI: כלכלת הבית והסקטור הוולונטארי (טיפול בילדים ובקשישים, ניקיון ותיקונים, תרומה לקבוצות בשכונה, וכדומה); פשע וההוצאות הנגרמות כתוצאה מהצורך בהגנה מפני פשיעה; הוצאות הגנה אחרות כגון ביטוחים מתאונות וההוצאות הכרוכות בהן; חלוקת הכנסה, דלדול משאבי טבע והשחתת הסביבה (זיהום, פגיעה בבריאות הציבור, וכדומה); הפסד של שעות פנאי שבגינן איננו נמצאים עם משפחותינו או עם חברינו. מדד ה-GPI מראה תמונות מורכבות הרבה יותר ביחס לכלכלה ולמצבן החברתי של מדינות. אימוץ גישה זו תשנה את השיח הכלכלי החד-ממדי לשיח מורכב יותר אשר ישלב ערכים חברתיים כחלק ממדדי הצמיחה.

יזמות לאיתור חלופות לתמ”ג

בצל המשבר הפיננסי הגלובלי, בשנים האחרונות יש עניין גובר במדדים חלופיים לתמ”ג. להלן מספר יזמות שזכו לתהודה.

יזמת “מעבר לתמ”ג” (Beyond GDP)

יזמה בין-לאומית ששותפות לה הנציבות האירופאית, הפרלמנט האירופאי, ארגון ה-OECD, ארגון ה”מועדון של רומא” (שיזם ב-1972 את הדו”ח “מגבלות לצמיחה”) וה-WWF (ארגון שימור טבע בינלאומי). ראשיתה של היזמה בכנס ב-2007 שכותרתו “אל מעבר לתמ”ג”. בעקבות הצלחת הכנס המשיכו השותפים לפרויקט לשקוד על שיפור המדדים לקדמה, עושר ושלומות (wellbeing), ובאוגוסט 2009 יצא מסמך מדיניות של הנציבות האירופאית עם “מפת דרכים” הכוללת פעולות מפתח בכדי לשפר את מדדי הקדמה.

לפרטים נוספים: www.beyond-gdp.eu

32 ראו במאמר בנושא:

Cobb, Clifford, Ted Halstead, and Jonathan Rowe. 1995. “If the GDP is Up, Why is America Down?” *The Atlantic Monthly*, October, 59–78. www.theatlantic.com/past/politics/ecbig/gdp.htm

“הוועדה לבדיקת המדידה של ביצועים כלכליים וקדמה חברתית” (Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress)

ב-2008, נשיא צרפת, ניקולא סרקוזי, מינה ועדה בראשות ג'וזף שטיגליץ, אמרטיה סן ז'ואן פול פיטוסי, בכדי לזהות את מגבלות התמ"ג כמדד של ביצועים כלכליים ושל קדמה חברתית ולבדוק ייתכנותם של מדדים חלופיים. הוועדה, שזכתה גם לכינוי “ועדת שטיגליץ”, פרסמה את ממצאיה ב-2009.

המסר המרכזי של הדו"ח הוא שהגיעה השעה להסב את הדגש ממדידה של ייצור כלכלי למדידה של שלומות. במסגרת זו העלתה הוועדה מספר הצעות:

1. העדפת אינדיקטורים של הכנסה וצריכה על פני ייצור במדידה של רווחה חומרית;
2. מתן משקל רב יותר לחלוקה של ההכנסה, של הצריכה ושל העושר בחברה;
3. הכללת פעילויות בכלכלה הלא כספית (לדוגמה: שירותים שמתבצעים בבית ללא תשלום);
4. הגדרה רב-ממדית של שלומות, שלוקחת בחשבון ממדים חומריים של רמת חיים כמו הכנסה וצריכה וממדים לא חומריים כמו בריאות, השכלה, קשרים חברתיים ואיכות הסביבה;
5. שילוב הערכות סובייקטיביות של שלומות כגון שביעות רצון מהחיים.

בנוסף, כותבי הדו"ח מבחינים בין מדידה של שלומות בנקודת זמן מסוימת לבין מדידת הקיימות שלה לאורך זמן – שני סוגי מדידה שצריכים להתבצע במקביל באופנים שונים. הדבר משול למד המהירות של הרכב מחד, ומד הדלק מאידך, כאשר ברור כי לא ניתן לחבר ביניהם. הקיימות של תנאים המאפשרים שלומות תלויה בשימור או בהגדלה של “מאגרי” הון טבעי, אנושי, חברתי ופיסי. אי לכך, נדרשת שורה של אינדיקטורים, כספיים ואחרים, בכדי להעריך את המידה שבה מדינה שומרת על מאגרי ההון שלה.

פרטים נוספים ראו בדו"ח: www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf

זימת “חיים טובים יותר” (Better Life)

זימה של ארגון ה-OECD לבחינת האופן שבו אנו מודדים שלומות ופיתוח – תחום הנחקר על-ידי ה-OECD מזה כעשור. על בסיס העבודה שנעשתה, וכן הממצאים של “הוועדה לבדיקת המדידה של ביצועים כלכליים וקדמה חברתית”, זוהו אחד-עשר ממדים חיוניים לשלומות: שלושה ממדים של תנאי חיים חומריים (הכנסה, תעסוקה ודירור) ושמונה ממדים של איכות חיים (בריאות, השכלה, מעורבות אזרחית וממשל תקין ושקוף לציבור, איכות הסביבה, ביטחון אישי, רשת חברתית וקהילה, איזון בין עבודה לחיים פרטיים ושביעות רצון מהחיים).

לרגל חגיגות היובל של ה-OECD, השיק הארגון במאי 2011 “מדד חיים טובים יותר” (Better Life Index) המורכב מסדרה של עשרים אינדיקטורים על בסיס הממדים לעיל (3-1 אינדיקטורים לממד). המדד הושק ככלי אינטראקטיבי המאפשר למשתמשים בו להעניק משקל שונה לממדים השונים לפי דירוג אישי, לבדוק את המצב במדינות החברות ב-OECD לפי מדדים שונים ולשתף אחרים במדד האישי אותו הם יצרו. המידע שיצטבר יאפשר ליצור תמונה טובה יותר של האופן שבו אנשים ברחבי העולם מגדירים חיים טובים.

למידע נוסף על המדד: www.oecdbetterlifeindex.org

תפיסת הפיתוח של סן והמדד לפיתוח אנושי

גישה אחרת למדדים אשר יכולים להתוות מדיניות פיתוח מתבססת על תפיסת הפיתוח של אמרטייה סן, חתן פרס נובל לשנת 1998, שפרסם בשנה שלאחר מכן את ספרו "התפתחות כחירות" (Development as Freedom), והוא שותף לדו"ח "ועדת שטיגליץ" (המתואר בקופסה). פיתוח לפי סן, הוא תהליך של הרחבת החירויות הממשיות שאנשים נהנים מהן. המיקוד בחירויות אנושיות שונה מתפיסות צרות יותר המקבילות פיתוח לצמיחה בתמ"ג או לעלייה בהכנסה לנפש. העלייה בתמ"ג, או בהכנסה, יכולה להוות אמצעי להרחבת חירויות של אנשים בחברה, אך אלה האחרונות תלויות גם בגורמים אחרים כגון תנאים חברתיים וכלכליים (כמו נגישות להשכלה ולשירותי בריאות) וזכויות פוליטיות ואזרחיות (כגון החירות להשתתף בדיון ציבורי).

סן מבחין בין שני מושגים מרכזיים:

1. **תפקודים** (functionings), שהם דברים שונים שאנו כבני אדם רוצים להיות, או לעשות. אלו יכולים להיות תפקודים בסיסיים כמו "ליהנות מתזונה מספקת" או "להיות בריא", ואלו יכולים להיות תפקודים מורכבים יותר כמו "לקחת חלק בחיי הקהילה" או "ליהנות מכבוד עצמי".

2. **כשירויות** (capabilities), שהן החירויות לממש צירוף של תפקודים או, לחלופין, לאמץ אורחות חיים מסוימים.

על פי סן, כשירויות הן חירויות ממשיות של אנשים לחיות חיים שיש להם סיבות טובות לייחס להם ערך, כלומר, לפעול למימוש תפקודים שהם בעלי ערך עבורם.

קיימת הקבלה מסוימת בין תפיסת הכשירויות של סן לבין הספרות העוסקת ב"הון אנושי", כלומר, ההתייחסות לצבירת הון לא רק במונחים פיסקליים, אלא גם כאל תהליך שהאיכות הפרודוקטיבית של בני אדם היא חלק אינטגרלי בו (לדוגמה, באמצעות השכלה ורכישת מיומנויות אנשים יכולים להפוך ליצרניים יותר ובכך לתרום לפיתוח כלכלי). הן תפיסתו של סן והן הגישה של "הון אנושי" עוסקות בתפקיד של בני אדם בתהליכי פיתוח ובפרט ביכולות המעשיות שאנשים רוכשים. ההבדל הוא בסיבות שבגללן אנשים מייחסים ערך להישגים שונים.

בהינתן מאפיינים אישיותיים, רקע חברתי ותנאים כלכליים מסוימים, יש לאדם היכולת לעשות (או להיות) דברים, או תפקודים מסוימים שהם בעלי ערך עבורו. הסיבה שיש לדברים הללו ערך יכולה להיות ישירה (התפקוד יכול להעשיר את חיי, לדוגמה: בתרומה ישירה לבריאותו), והיא יכולה להיות עקיפה (התפקוד יכול לתרום לייצור או להיות בעל ערך בשוק). לגישת ההון האנושי הפוטנציאל להתייחס לשני סוגי ההערכה הללו, אך בפועל היא מתמקדת בערך העקיף של דברים, דהיינו, במידה שבה הם יכולים לשמש בתור "הון" בייצור (באותו אופן שבו אנו משתמשים בהון פיסיו). כך, לדוגמה, גישה זו תתמקד בתרומה של השכלה ליעילות של העובד בייצור סחורות, וכתוצאה מכך להגדלת התפוקה הכלכלית והכנסתו של העובד. תפיסתו של סן, לעומת זאת, תתייחס גם לתועלת שיפיק אותו אדם מההשכלה (מהקריאה, מהתקשורת, מהיכולת לבסס החלטות על ידע רחב יותר, וכדומה).

תפיסתו של סן, אם כך, רחבה יותר מגישת ההון האנושי. באותה שעה, ההכרה הגוברת בתפקיד של הון אנושי בפיתוח עוזרת להבין את הרלוונטיות של תפיסת הכשירויות. אם חינוך ובריאות יכולים לתרום ליצרניות של אדם, לא מופרך לצפות שבאותם אמצעים יהיה יכול אדם להגיע גם להישגים גדולים יותר, ותהיה לו החירות להגיע להישגים גדולים יותר, בניהול חייו.

תפיסת הכשירויות של סן מרחיבה את גישת ההון האנושי גם מסיבה נוספת, מהותית יותר. ההכרה בתרומה של הון אנושי לקידום ולקיום של צמיחה כלכלית, אינה מספקת תשובה לשאלה: מדוע יש צורך בצמיחה כלכלית? אם לעומת זאת אנו משנים את המיקוד להרחבת החירות האנושית של אנשים לחיות חיים שיש להם סיבה להעריך אותם, אז תפקידה של הצמיחה הכלכלית בהרחבת החירויות הללו משתלבת בהבנה העמוקה של תהליך הפיתוח כהרחבת הכשירות האנושית לנהל חיים חופשיים וראויים. השגשוג הכלכלי, לפי תפיסה זו, אמנם מגדיל אפשרויות של אנשים לחיות חיים מספקים, אך השפעה דומה יש גם להשקעה בהשכלה, בשירותי בריאות משופרים ובגורמים אחרים המשפיעים על החירויות הממשיות שאנשים נהנים מהן. יש להתייחס להיבטים חברתיים אלו כחלק בלתי נפרד מתפיסת הפיתוח, שכן הם מאפשרים לנו לחיות חיים ארוכים, חופשיים ופוריים יותר בנוסף לתפקיד שלהם בקידום יצרנות או צמיחה כלכלית.

הבחנה אחרונה בין גישת ההון האנושי ותפיסתו של סן נוגעת לתפקיד של הרחבת כשירויות ביצירת שינוי חברתי – שהוא רחב היקף יותר משינוי כלכלי. השכלה של אנשים יכולה לתרום ליצירת שינוי בהקשר של תהליכי ייצור, אך יכולה להיות לה השפעה רחבה יותר בתהליכי פיתוח חברתיים ופוליטיים. השכלה של נשים, לדוגמה, יכולה לתרום לצמצום אי שוויון בין גברים ונשים ולהגדיל את השפעתן הפוליטית. לאור זאת מציע סן לבחון את התפקיד של כשירויות אנושיות בהתייחס:

1. להשפעה הישירה שלהן על השלומות (wellbeing) והחירות האנושית;
2. לתפקידן העקיף בהשפעה על שינוי חברתי;
3. לתפקידן העקיף בהשפעה על הייצור הכלכלי.

הספרות המקובלת על הון אנושי מתמקדת בעיקר בתפקיד השלישי, מיקוד שאינו מספיק בשביל תפיסה מספקת של פיתוח.

לאור האמור לעיל ניכר כי תפיסתו של סן מעלה שאלות לגבי האופן שבו אנו מגדירים ומוודים פיתוח. לא מפתיע, אם כך, שתפיסה זו סיפקה השראה לאו"ם, שמפרסם מאז שנת 1990 את "דו"ח הפיתוח האנושי" (Human Development Report) המתבסס על מדד לפיתוח אנושי (Human Development Index) כמדד חלופי לתמ"ג. המדד בנוי משלושה ממדים: רמת חיים, חינוך ובריאות. עבור מדינות עניות מאוד באפריקה, לדוגמה, יש מתאם מסוים בין התמ"ג לנפש למדד לפיתוח אנושי. אולם, תמ"ג נמוך או גבוה לנפש אינו מבטיח בהכרח דירוג תואם במדד לפיתוח אנושי. כך לדוגמה, ב-2011 נורווגיה נמצאת במקום 1 מתוך 187 מדינות בדירוג לפי המדד לפיתוח אנושי, וסינגפור במקום 26, למרות ששתי המדינות נמצאות במקום דומה מבחינת תמ"ג לנפש. ישראל, סלובניה וניו-זילנד נמצאות זו אחר זו בדירוג התמ"ג, אך במקומות 17, 21 ו-5, בהתאמה, בדירוג של פיתוח אנושי³³. העדר המתאם בין התמ"ג לבין המדד לפיתוח אנושי במדינות שונות מחזק את הטענה בפרק זה, כי פיתוח אינו יכול להימדד אך ורק במדדים של צמיחה כלכלית. פעולות אחרות שממשלות עושות משפיעות לא פחות, אם לא יותר, מפעולות לעידוד צמיחה כלכלית באזור.

מדד הפיתוח האנושי אינו ממצה את תפיסתו של סן. הנחת המוצא לפיה פיתוח משמעו הרחבת הכשירות האנושית לנהל חיים חופשיים וראויים, או הסרת המכשולים המונעים מבני אדם לממש

כשירות אלו, מעלה שאלות לגבי ההסדרים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים במדינה – כפי שעלה בצטטה מתוך ספרו של סן שהוצגה במבוא לחוברת זו. הדיון על פיתוח מוביל אותנו אם כך לא רק לשאלות הקלאסיות של החיים הראויים, שמעלה הפילוסוף היווני אריסטו, אלא גם לשאלות עכשוויות על תפקיד המדינה באספקת האפשרויות לממש חירויות ממשיות כמו גם סוגיות של צדק חברתי והגדלת המרחב הדמוקרטי.

לקראת תפיסת פיתוח חלופית לנגב

המציאות בנגב מורכבת וטומנת בחובה קונפליקטים לא פשוטים. תפיסת ההתיישבות בנגב, הנעוצה בחזונו של דויד בן גוריון (שראה את ההתיישבות בנגב כמשימתו הנעלה ביותר של עם ישראל), עדיין משמשת כמניע מרכזי במדיניות ממשלות ישראל. כך גם שאלת הקרקעות אל מול תביעותיה של האוכלוסייה הבדואית, מהווה גורם מרכזי בתפיסות הפיתוח של הנגב בממשלות השונות. גורם נוסף ורב משמעות הוא צרכים בסיסיים של המדינה כגון: קיום שטחי אש, אתרים לסילוק אשפה ומתקנים ביטחוניים. ישראל אינה ייחודית בדחיקת שימושי קרקע מסוג זה ל"חצר האחורית" של המדינה, שהיא בדרך כלל באזורים דלילים באוכלוסין. בישראל שימושים אלו נדחקו לנגב. הנגב הוא גם מקור למשאבים טבעיים כגון מחצבים. לבסוף, הנגב הוא בית לאוצרות טבע ונופים מרהיבים שלמדינה יש אינטרס לשמר לדורות הבאים. ההיבטים השונים הללו נמצאים בקונפליקט אשר לאורך שישה עשורים השפיע רבות על אופי הפיתוח של הנגב בכלל והפיתוח הכלכלי שלו בפרט. ריבוי האינטרסים המנוגדים יצר מצב שבו אין אינטרס שמגיע לידי מיצוי מלא, ומי שנפגעת זו האוכלוסייה המקומית. לאור זאת, אין ספק שנדרשת חשיבה חדשה ומקורית על האופן שבו אנו מגדירים פיתוח ומדדי פיתוח בנגב.

בפרק זה הוצגו מספר מודלים המציעים מדדים חלופיים לצמיחה ולפיתוח. מודלים אלה מסיטים את המיקוד של כלכלת הפיתוח מחשבונאות של הכנסות לאומיות לשאלות מהותיות על דפוס הפיתוח האזורי. הצבת יעדי פיתוח אחרים המבוססים על כמ"מ ומדידה אחרת מהמקובל, מאפשרים חשיבה מחודשת על תפיסת הפיתוח של הנגב. היעד אליו יש לשאוף הוא מדיניות פיתוח אזורי המבוססת על ההון האנושי באזור ועל היכולת של הנגב להתפתח תוך מיצוי הפוטנציאל האנושי הקיים במקום. על פי סקר שבוצע במהלך 2011 בקרב נשים בעלות עסקים קטנים במועצות אזוריות בנגב, עלה צורך מרכזי בקידום ועידוד היזמות המקומית של התושבים. יישובים רבים בנגב עברו תהליכי שינוי מבני, ואוכלוסייה גדולה מוצאת את עצמה מתמודדת מול אתגרי תעסוקה, שבתורם יוצרים כר פורה לפיתוח יזמות. הסקר אף העלה את החשיבות שיש ליזמות המקומית כאמצעי לשגשוג של האזור ולחיזוק החוסן החברתי שלו.

בפרקים השונים בחוברת זו עולות דוגמאות מגוונות הן ליזמות מקומיות והן לפרויקטים המעודדים יזמות מקומית: על-ידי קורסי הכשרה וליווי, "חממות" להקמת עסקים קטנים ומיזמים תיירותיים, פסטיבלים מקומיים ואירועי תרבות, והקמה של מתחמי אומנים באזורי תעשייה נטושים. אלה הם ניצני היזמות המקומית שיש להמשיך לפתח, כזו שמבטאת את הזהות המקומית והסיפור המקומי. אלה הם המקומות והפעולות שיוצרים את המרקם החברתי העשיר ורב הפנים שבו כל איש ואישה בקהילות המקומיות מקבלים משמעות בפני עצמם – ולא רק כמספר בסטטיסטיקה הלאומית. זהו האתגר האמתי היום בנגב: להפוך את הנגב למקום ראוי לחיים עבור אלה שחיים בו ולא עבור אלה שאולי יגיעו אליו יום אחד. כמ"מ היא גם אחת הדרכים להפוך את הנגב לאלטרנטיבה אמיתית למי שמחפשים חיי קהילה. לבסוף, דפוס פיתוח המבוסס על תפיסה של כמ"מ מאפשר באופן הטבעי ביותר את השבירה של החלוקות המוניציפליות המקובלות לרשויות ולמגזרים, ויצירה של מארגי חיים משותפים המאפשרים שגשוג מרחבי.

נספח 1: מקורות לקריאה נוספת

- באתר של nef המוקדש לנושא כמ"מ ניתן למצוא משאבים למחפשים כלים כיצד "לסתום את החורים" בדלי ולנצל משאבים בקהילה בכדי להשאיר כסף במקום. www.pluggingtheleaks.org
- באתר של המרכז לקיימות מקומית יש חומרים של nef מתורגמים לעברית. www.kayamut.org.il כלכלה-מקומית
- באתר של התכנית ליזמות עסקית וצדק כלכלי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב יש חומרים על עסקים זעירים, כלכלה קהילתית, עסקים חברתיים ומימון זעיר (microfinance). www.law.tau.ac.il/Heb/?CategoryID=495
- באתר של הארגון ההולנדי Qoin, המתמחה בתכנון ויישום של מערכות מטבע משלימות, ניתן למצוא מידע על מודלים שונים של מטבע חלופי. www.qoin.com
- באתר של כתב העת "Yes", שיוצא לאור בארה"ב, ניתן למצוא מאמרים על מסגרות מימון ואשראי חלופיות, קואופרטיבים, מדדים חלופיים לצמיחה ועוד. www.yesmagazine.org/new-economy
- מוחמד ינוס. עולם ללא עוני: היזמות העסקית שכובשת את העולם. תל אביב: אחוזת בית, 2009.
- ברנארד לייטר, "מטבע קהילתי- כלי חדש למאה ה-21" (תרגום לעברית של המאמר). ecowiki.org.il/wiki/מטבע_קהילתי-_כלי_חדש_למאה_ה-21
מאמרים נוספים באנגלית ניתן למצוא באתר של פרופ' לייטר: www.lietaer.com

נספח 2: מערך שאלות עזר לפרויקטים של כלכלה מקומית מקיימת

קיימות ופיתוח ברוח כמ"מ מבוססים על שלושה מעגלים שלובים זה בזה: המעגל הכלכלי, החברתי והסביבתי. האחד חייב לקחת בחשבון את השני. אנו מציעים להלן מערך שאלות עזר בהקשרם של שלושת המעגלים סביב שאלת המפתח: כיצד נוכל לגרום למהלך פיתוח כלשהו להיות כלכלי-מקומי ומקיים?

השאלות נוסחו לראשונה על-ידי קבוצת תושבים במועצה האזורית אשכול בהנחיית בלה אלכסנדרוב מ"מעברים אשכול-מרחבים", כהכנה לקראת פגישה עם ראש היחידה האסטרטגית במועצה. התושבים, שביקשו להיות מעורבים בתכניות הפיתוח של המועצה שאלו את עצמם: מה צריך לקרות כדי שנדע שזהו פיתוח ראוי? מערך השאלות שהם חיברו המשיך להתגלגל ועבר עיבוד במסגרות נוספות של למידה ועשייה. זהו מערך גמיש – להתאמה לכל מקרה ומקרה ונועד להוות "פיגום" – כלי עזר לחשיבה וניתוח המצב כמו גם בסיס לעבודה עם מקבלי החלטות.

שאלות העזר מתייחסות לשלושת המעגלים:

המעגל הכלכלי:

1. האם וכיצד מגבירים פעילות כלכלית בתוך האזור ומונעים דליפות?

פיתוח כלכלי ראוי יביא לשגשוג המשאבים המקומיים (הרחבת הערך של הנכסים הפרטיים והציבוריים) ויתרום תרומה לרווחת כלל האוכלוסייה המקומית. ייתכן והכנסה של אדם מסוים לא תעלה, אבל הוא ייהנה מעושר כללי רב יותר: שירותים ציבוריים וקהילתיים מפותחים ונגישים יותר, סביבה בריאה יותר וכדומה. פיתוח כלכלי יתרום לצמצום הניכור תוך יצירת תחושת בעלות ושאיכות, אחריות ומחויבות.

כיצד? על-ידי:

- הגדלת המשאבים הנכנסים, או פיתוח השימוש במשאבים קיימים באופן מקיים.
- הגברת הפעילות הכלכלית בתוך האזור (הגדלת המכפיל המקומי) – העסקת עובדים מקומיים; רכש מקומי; ספקים מקומיים – הן על-ידי התושבים עצמם והן על-ידי רשויות ציבוריות וגופים גדולים.
- צמצום הבזבז של משאבים קיימים, איתור המשאבים הניתנים למחזור, והשמתם.
- גיוון ביחסים בין האוכלוסייה לפעילות הכלכלית: בעלים, שכירים וכולי באופן שימנע תלות במעסיק אחד גדול, ושיבטיח פוטנציאל לצמיחה ולהתפתחות אישית וקהילתית בעתיד.

המעגל הסביבתי:

2. האם וכיצד תתרום פעילות הפיתוח לצמצום טביעת-רגל אקולוגית?

מינימום פגיעה במשאבי טבע ויצירת מערכת פיצוי על פגיעה הכרחית. שימור משאבי טבע מתכלים, ופיתוח יכולת ההתחדשות של מערכות אקולוגיות. זאת על-ידי הגברת האחריות הקהילתית על הסביבה שבה היא חיה לטובתה ולטובת הדורות הבאים ותוך כדי הכללת המרכיב הסביבתי בתכנון ובחשיבה כלכלית, כמרכיב עלות וכאפשרות לפיתוח כלכלי בר-קיימא, ולא כמשאב בלבד.

כיצד? על-ידי:

- צמצום ההשפעות המזיקות לסביבה הנובעות מן הפעילות והכנסתן לתחשיבים הכלכליים.
- הפעילות מפתחת את הסביבה ואת יכולתה להתחדש.
- חיסכון בשימוש במשאבים מתכלים.
- הרחבת השימוש במשאבים מתחדשים.
- צריכת משאבים על-פי הצורך וניצול חוזר של משאבים וחפצים.
- שימוש בסביבה ובמשאביה ולא ניצולם החד-צדדי.

המעגל הקהילתי/חברתי:

3. האם וכיצד הפעילות הכלכלית מחזקת חוסן קהילתי ומבטיחה קיום נאות והגון לחבריה ובכלל זה צמצום פערים, הגברת השוויון, ורווחה במונח של ביטחון תזונתי, תעסוקה מכבדת ויכולת לספק צרכים כמו השכלה ותרבות?

בנייה וחיזוק של חוסן קהילתי וסולידאריות בקרב קהילות ובין מגזרים שונים באוכלוסייה; צמצום פערים בין המרכז והפריפריה; צמצום פערים כלכליים וחברתיים בין קהילות בתוך הפריפריה; שימוש בכוחה של הקהילה ובכוחו של הציבור לשם השפעה על מדיניות הפיתוח.

כיצד? על-ידי:

- טיפוח מעורבות, שותפות ושליטה של התושבים בבעלות ובתהליכי קבלת החלטות הן ברמה המקומית והן למול מערכות ממשל לאומי.
- חיזוק תחושת האחריות ההדדית של התושבים.
- מקומות עבודה המעודדים לקיחת אחריות ומניעת ניכור.
- הבטחת העסקה מכבדת, הוגנת ולא מנצלת.
- השבת הכנסות מיזמים לרווחת הקהילה.

עשרת העקרונות לפיתוח בר-קיימא ברשות המקומית

רשות מקיימת היא רשות מקומית שבה איכות החיים של האזרחים מבוססת על שימוש אחראי במשאבי הטבע תוך התחשבות ביכולת ההתחדשות שלהם, ועקרונות של צדק חברתי, יחד עם שאיפה לפיתוח וקידמה לכלל התושבים, בהווה ובעתיד.

- שיפור חזות הרשות באמצעות אמנים מקומיים.
- טיפוח התנדבות ופעילות תושבים למען סביבת חייהם.

שקיפות

- שקיפות מלאה של עבודת הרשות ופרסום מידע מלא לציבור.
- אימוץ ופיתוח מדדים למצב הסביבתי-חברתי של הרשות, מעקב שוטף אחריהם ופרסומם.
- פתיחת ישיבות המליאה לתושבים – פרסום והזמנת הציבור, שידור ישיבות המועצה בטלוויזיה הקהילתית, הפצת כרזות ודפי מידע.
- הצגת התקציב השנתי לחוות דעת הציבור.

ניהול סביבתי של העירייה ומוסדותיה

- גיבוש תכנית כוללת לאיכות סביבה ופיתוח בר-קיימא.
- הקמת ועדה לאיכות הסביבה, והפעלתה השוטפת.
- קיום יחידה סביבתית/ איגוד ערים / אגף לאיכות הסביבה.
- איגום משאבים בין יחידות הרשות.
- הכשרה לעובדי הרשות בנושאים הקשורים לקיימות ובריאות.
- הסמכה למערכת ניהול סביבתי.
- הטמעת עקרונות הרכש הירוק במכרזי הרשות לרבות: העדפה לייצור מקומי, העדפה למוצרים ידידותיים לסביבה, התחשבות בכל מחזור חיי המוצר וחיסכון בארזיות.
- אכיפה שוטפת (על פי חוק רישוי עסקים, חוקים אחרים ותקנות), של נושאים סביבתיים.
- יצירת שותפויות בין רשויות מקומיות ופעילויות בין-לאומיות לקידום קיימות מקומית.

1 קידום אנרגיה נקייה לשמירת האקלים והמשאבים הטבעיים

- בניית תכנית להפחתת צריכת חשמל במוסדות ציבור, כולל יעדים כמותיים ולוחות זמנים.
- גיבוש תכנית מעשית לעידוד שימוש באנרגיות נקיות (שמש, רוח) ברשות.
- הפחתת פליטות משימושים חברותיים (פירוט בסעיף 6) ותעשייתיים.
- מינוי אחראי אנרגיה ברשות.
- התקנת (החלפת) אמצעי תאורה חדישים וחסכוניים: בתאורה הציבורית (כבישים, רמזורים) במבני ציבור וכדומה.
- פעילות הסברה לחיסכון באנרגיה.
- מעבר לציוד מתקדם ובעל יעילות אנרגטית גבוהה.

2 שיתוף הציבור בקבלת החלטות ובעשייה העירונית

שיתוף

- יצירת מגוון ערוצי תקשורת והתקשרות עם כלל התושבים (ילדים, נוער, נכים, קשישים וכו'), כדי לאפשר דיאלוג מתמיד – מפגשים, אתר אינטרנט, עיתונות, מוקד.
- הקמת צוותי עבודה משותפים לרשות ולתושבים לתכנון וליישום הפעילות העירונית.
- תמיכה בעמותות מקומיות: מתן סיוע מקצועי, הנחות בארנונה, שירותי משרד ושיתוף פעולה בפרויקטים המקדמים את הנושא.
- קידום ועידוד יוזמות אשר משלבות עשייה משותפת למגזרים שונים בעיר – העסקי, החברתי והסביבתי.

עשרת העקרונות לפיתוח בר-קיימא ברשות המקומית (המשך)

4 אימוץ מדיניות של צדק סביבתי וחברתי

- קידום בריאות לכל.
- איתור הפערים במצב הבריאות והסביבה בין קבוצות ואזורים בעיר ונקיטת פעולה לצמצומם.
- חיבור כל משקי הבית למים, חשמל וביוב.
- קידום התחדשות עירונית, בדגש על אזורים חלשים.
- חתירה לפריסה צודקת של היתרונות והחסרונות במרחב הרשות.
- אבטחת נגישות שוויונית לפארקים וגנים לכלל הציבור.
- אבטחת נגישות לבעלי מוגבלויות.
- פריסה נרחבת של דיר שווה לכל נפש.
- ניטור ופיקוח על מפעלי תעשייה למניעת זיהום ופגיעה בבריאות.

5 טיפוח ושמירה על שטחים פתוחים

- יצירת הגנה סטטוטורית ומנגנונים קבועים לשמירה על השטחים הפתוחים.
- שמירה על יחס קבוע וגבוה של שטח פתוח לנפש.
- פריסת השטחים הפתוחים בצורה המאפשרת נגישות לכל התושבים ובאופן מיוחד לילדים, לנכים ולבעלי מוגבלויות.
- פיתוח כלל השטחים הפתוחים בתוך הרשות ובסביבתה וטיפוחם.
- תמיכה במגוון הביולוגי המקומי על-ידי שימור בתי גידול והבטחת רציפותם.
- ניצול המרחבים התת-קרקעיים וחיסכון בקרקע בשימושים עירוניים.

6 קידום חינוך סביבתי-חברתי וחינוך לבריאות

- הגדלת מספר התכניות לקידום הבריאות והסביבה במוסדות החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי.
- שיתוף ילדים ונוער בעשייה עירונית פעילה, למען הסביבה, הקהילה והבריאות.
- הפיכת מוסדות החינוך למוסדות 'ירוקים' ומקדמי בריאות.
- קידום פרויקטים להגנה על בעלי חיים תוך שילוב מערכת החינוך המקומית.
- טיפוח התרבות, המורשת והנוף המקומיים כמשאבים סביבתיים וחברתיים.
- קידום הנגישות למידע וידע סביבתיים.

7 שימור וטיפוח מקורות המים

- גיבוש תכנית לשימור הנחלים ומקורות המים בתחומי הרשות.
- עידוד תכנון רגיש למים, הפניית מרזבי בתים להשקיית גינות, השארת שטחים לא מבוזגים לחלחול מים.

- עידוד החיסכון במים במגזר הפרטי והציבורי.
- מעבר לגינון בצמחייה חוסכת במים.
- נקיטת פעולות להקטנת איבוד מים, לרבות חיפוי קרקע בגזם להקטנת האיבוי וצמצום השטחים המרוצפים להגדלת החלחול.
- טיפול מוסדר בשפכים עירוניים.
- שימוש במים מושבים וניצול הנגר העירוני לצרכים עירוניים, ככל הניתן.

8 צמצום נפח פסולת עירונית

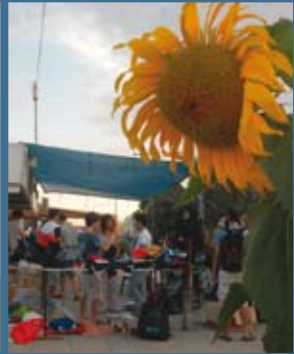
- צמצום פסולת ועידוד ההפרדה במקור בכל המוסדות העירוניים והציבוריים בתחומי הרשות.
- פעילות הסברה להטמעת צמצום והפרדת פסולת בקרב התושבים.
- הפניית פסולת ביתית ותעשייתית למפעלי מיחזור.
- פיתוח תכנית רשותית להפרדת חומרים מסוכנים מהפסולת הביתית, לרבות סוללות ופסולת אלקטרונית.
- הקמת מרכזי איסוף ומיחזור שכונתיים לפסולות של קרטונים, עיתונים, מכלי פלסטיק וטקסטיל.
- עידוד קומפוסטציה בחצר הבית (בבית הבודד) או במרכזי קומפוסטציה.
- עידוד יישום חוק הפיקדון ברחבי הרשות.
- הקמת מרכזי "יד שנייה".

9 פיתוח מערכות תעבורה סביבתיות ונגישות לכול

- הכוונת התכנון והפעילות ביישוב למתן עדיפות לתחבורה ציבורית ולתחבורה בלתי ממונעת.
- סלילת מסלולי אופניים ושבילים להולכי רגל בכלל מרחב הרשות, ובעיקר בצירים המובילים למוסדות חינוך, תרבות ולמבני ציבור.
- ארגון הסעות ציבוריות לבתי ספר ומוקדי תעסוקה ובידור.
- מתן תמריץ לעובדים להשתמש בתחבורה ציבורית ובמערכת היסעים משותפת.

10 עידוד לכלכלה מקומית

- תמיכה במפעלים ובעסקים הפועלים בשטח הרשות ואשר מספקים תעסוקה לתושבים.
- שיתוף גורמי התעשייה והעסקים המקומיים בפעילות העירונית.
- מתן העדפה לייצרנים וספקים מקומיים, ככל הניתן.
- עידוד ותמיכה ביוזמות לייצור אנרגיה נקייה ברשות.
- מתן תמיכה למפעלים המאמצים קוד התנהגות מקיים, מקדם בריאות ואחריות חברתית.
- חיזוק הקשר בין מערכת החינוך לתעשייה ולעסקים המקומיים.
- הקמת חממה ליזמות מקומית.
- עידוד ותמיכה ביוזמות לתעשייה ירוקה/אקולוגית.
- עידוד ותמרוץ הקהילה לפיתוח מותגים מקומיים, שוקי איכרים, בנקי זמן וכד'.

www.kayamut.org.il

שתייל שתייל, טל: 0732-445445
Shatil שתייל מייל shatil@shatil.nif.org.il

המרכז לקיימות מקומית, נחלת בנימין 85 תל-אביב
טל: 03-5608788 שלוחה 126 מייל: info@kayamut.org.il